

2994

Կ. ՖԵՐՈՐՈՎ

ԵՐԻՆԿՈՎՅԱՆ ԶԱԿՏԱԿՐՏԸ

9(47)

Բ-32

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԶՄԻՐՈՒՄ
ԲԵՐԵԱՆ Թ 1989

30 MAY 2011

007

24 JAN 2006

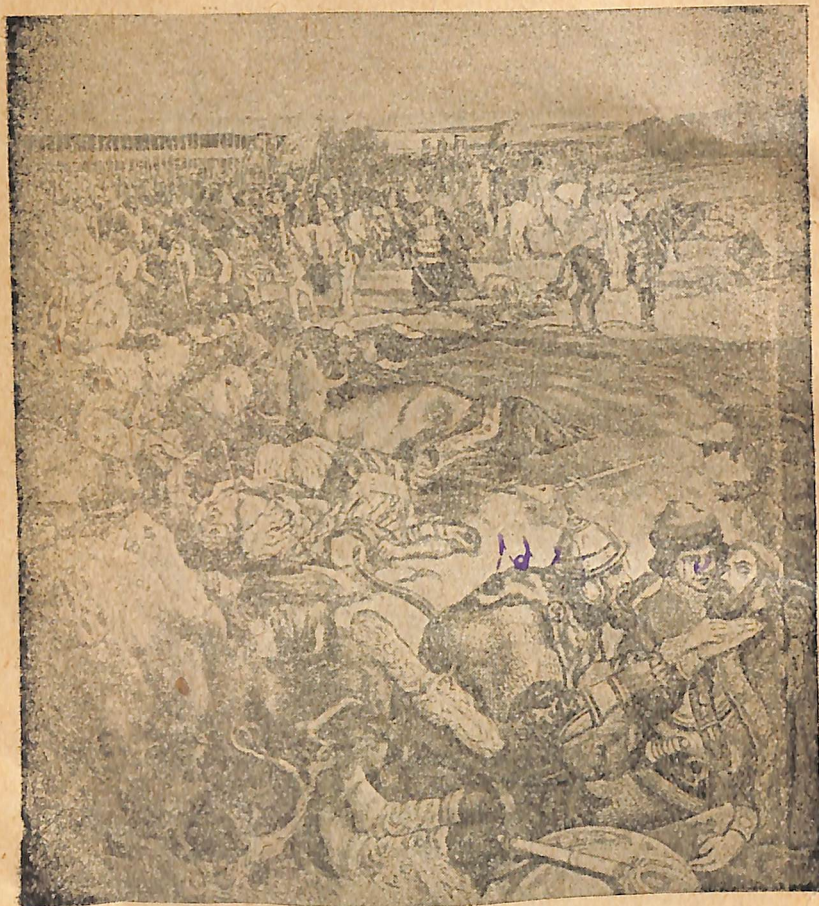

Բ. Վ. ՖԵԴՈՐՈՎ.

9(47)

Փ-32

Ա.Պ.

Կուլիկովյան ճակատամարտը 1380 թ.
Նկարիչ Ն. Նեկրասովի նկարիչ

ՄՈՒԼԻՆՈՎՅԱՆ ԶԱԿԱՏԱԽԱՐՏԸ

ԴԱՂԱԲԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ • 1939

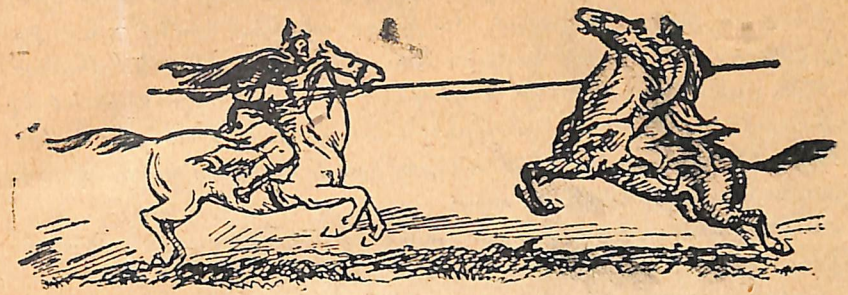
05 SEP 2018

6192
39

Б. В. ФЕДОРОВ
КУЛИКОВСКАЯ
БИТВА

Государственное издательство полнит. литературы
Ереван ● 1939

ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄԸ ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ՇԵՏ

1223 թ. դարնանը ուսական իշխանները միանգամայն անսպասելիորեն անհանգստացան Անդրդոնյան տափաստաններում թափառակյաց կիպչակներից (պոլովցիներից) ստացած այն տեղեկությունից, թե ուսական սահմաններին են մոտենում մինչև այդ անհայտ թշնամու անհամար հրոսակախմբեր:

Կռիվը թափառակյաց տափաստանային ժողովուրդների դեմ, իրենց սահմանների պաշտպանութունը նրանց հարձակումներից՝ ուս մարդկանց համար այն ժամանակ ամենորոյա, սովորական յերևույթ էր: Պապերը դեռ հիշում էյին կռիվն անվեհեր, խիզախ թափառակյաց ժողովրդի—պեչենեգների դեմ, իսկ կռիվը կիպչակների (պոլովցիների) դեմ մղվում էր մինչև վերջին օրերը:

Չնայած դրան, ուս իշխանները և ուսական յերկրի ամբողջ բնակչութունը խիստ անհանգստացած էր: Հատկապես տաղնապալի յեր այն, վոր մոտեցող թշնամին մինչ այդ բոլորովին անհայտ էր: Կանխավ հասնող համբավը և՛ զարմացնում էր, և՛ վախեցնում: Փոփրերախ ձիերի վրա մեկը մյուսի հետևից յեկող կիպչակների հեծյալները հայտնում էյին, թե զորքերի թիվն անհամար է, նրանք հոծ մասսայով խռալ շարժվելով՝ վռնչացնում են ճանապարհին հանդիպած ամեն ինչ և վոչ վոքի չեն խնայում: Պարզվեց, վոր անհայտ զորքերը թաթարներ են:

Շուտով լուրերն ավելի մոռայլ դարձան—թաթարները գլխովին ջարդել էյին կիպչակների ամենաուժեղ խան Յուրի Կոնչա-կովիչին, իսկ ջախջախված կիպչակները փրկվելով՝ փախել էյին

դեպի ուստական սահմանները: Սրանից հետո խան Կուստան (Կուսյան), իշխան Մստիսլավ Գալիցկու աները, դիմեց ուստ իշխաններին ուղնության համար: Տալով նրանց դանադան նվերներ՝ ձիեր, ուղտեր, զոմեշներ և գերիններ՝ նա նախադրուչացնում էր նրանց թաթարական զորավարների խարդախություններին և համառորեն համոզում էր, թե անհրաժեշտ է միացյալ ուժերով թաթարներին հակահարված տալ:

«Իսկ յեթե մեզ չոգնեք, —ասում էր նա, —ապա մենք կջարդվենք հիմա, իսկ դուք վաղը»:

Կիևում հրավիրված խորհրդակցության ժամանակ ուստ իշխանները համաձայնելով ոգնել կիպչակներին, միանգամայն ճիշտ վորոշում ընդունեցին՝ դուրս գալ թշնամու դեմ չսարսելով նրա հարձակմանը:

Իմանալով ուստ իշխանների արշավանքի մասին՝ թաթարական զորավարները փորձեցին հետ կանգնեցնել նրանց կիպչակներին ոգնություն ցույց տալուց:

Յերկու անգամ նրանք հատուկ լիազորներ ուղարկեցին, վորոնց խնդիրն էր ցրել ուստների կատկածը, բարեկամ ձեռնալ և խաբեբայությամբ ստիպել խղելու կապը կիպչակների հետ:

Ռուս իշխանները չենթարկվեցին այդ հորդորներին, և սկզբոված արշավը շարունակվեց: Ռուսների և պոլովցիների միացյալ զորքերը մեծ ուժ էյին ներկայացնում: Առաջին ընդհարումները թաթարների պահպանական պահակակետի հետ վերջացան թաթարների պարտությունով: Հեշտությամբ հաղթահարելով այդ վոչ մեծ ջոկատներին՝ դաշնակիցների զորքերը հասան մինչև Կալկա գետը, ուր հանդիպեցին թաթարների գլխավոր ուժերի հետ:

Այստեղ, Կալկա գետի մոտ, հունիսի 16-ին տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտը:

Յերկարատե, դաժան ճակատամարտը վերջացավ ուստ զորքերի դեռևս չտեսնված պարտությունով: Պաշտություն գլխավոր պատճառը միասնության բացակայությունն էր ուստ իշխանների միջև, անշատ և իրարից անկախ գործելու նրանց սովորությունը, ընդհանուր ղեկավարություն բացակայությունը, նրանց փոխադարձ վեճերն ու մշտական պայքարը:

Ճակատամարտը շատ իշխանների հանկարծակիի բերեց: Մտախառն Պալիցկին հարձակվեց թաթարներ վրա իր և կիպչակների զորքերով և չցանկանալով փառքը վոչ վոքի հետ բաժանել՝ վոչ վոքի չզգուշացրեց իր գործողությունների մասին:

Ռուսական մի քանի զորքերում մարդիկ անդամ սպառազին-

ված չէյին և խաղաղ հանդստանում էյին: Թաթարների կողմից փախուստի մատնված կիպչակները վոսնատակ արին այդ զնդերը: Արյունահեղ մարտի յեւքը վորոշված էր: Չնայած առանձին զրուժինաների, ջոկատների, զնդերի հերոսական դիմադրություններ, ուստական զորքերը ջախջախվեցին:

Հին տարեգրությունը, պատմելով այդ մարտի մասին, տրվությունամբ և վրդովմունքով է խոսում հաղթողների խաբդախությունների և դաժանությունների մասին: խաբեբայությամբ դերի վերցված ուստ իշխանները տանջանքի յեն յենթարկվում թաթարների զինվորական պետերի կողմից: նրանց կապիպած դնում են տախտակների տակ, վորոնց վրա հետո թաթարները նստում են ճաշկերույթի:

Սարսափիկ լուրն արագորեն տարածվեց ուստական վայրերում: Սարսափը բռնեց բոլորին: Հետապնդելով ջախջախված ուստական ջոկատներին՝ թաթարները մոտեցան Կիևի իշխանության սահմաններին: Գյուղերի և քաղաքների բնակիչները, սարսափահար յեղած այդ ամբողջ անցուղարձից, նրանց դիմալուրում էյին խոնարհաբար, բայց թաթարները վոչ վոքի չէյին խնայում: Թվում էր, թե Ռուսաստանի վերջը յեկել է: Սակայն թաթարները հանկարծ հետ դարձան և մի քանի տարով անհետացան:

ՈՎԲԵՐ ԵՅԻՆ ԹԱԹԱՐՆԵՐԸ, ՎՈՐՏԵՂԻՑ ՅԵՎ ԻՆՁՊԵՍ ՆՐԱՆԲ ՅԵՐԵՎԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՇՈՂԻ ՎՐԱ

Մինչ այս անհայտ՝ դաժան թշնամու հանկարծակի յերեւոյր, ուստական միացյալ զորքերի վոդբերդական բախտը, և վերջապես յեկվորների հանկարծակի անհետանալը խորապես ցնցեց ուստների դիտակցությունը: Այդ դեպքի մասին տարեգրի միամիտ, դարմանքով լի սրտամոլությունն արտացոլում է ընդհանուր չփութությունը. «նրանց թաթար են կոչում, ուրիշներն ասում են տաուրմեն, մյուսներն ասում են պեչենեգ... Միայն աստծուն է հայտնի, թե ովքեր էյին դրանք և վո՛րտեղից յեկան»:

Միակ բացատրությունը, վոր իրադարձությունը կարողացավ տալ տարեգիրը, դա ամեն ինչ աստծու կամքին վերադրելն է, վոր իրր թե պատժեց ուստներին:

Մինչդեռ թաթարական հրոսակախմբերի յերեւոյն Անդրդոնյան հարավային տափաստաններում մարդկության զգալի մասի

սլատմական ճակատագրի մեջ հսկայական նշանակութիւն ունեցող խոշորագույն դեպքի հետեանք ե:

XIII դարում Մոնղոլիայում՝ մինչ այդ անջատ-անջատ մոնղոլական ցեղերից դոյացալ մոնղոլական ռազմա-Ֆեոդալական մեծ պետութիւնը: Այդ պետութեան գլուխ կանգնեց Չինգիս-խանը, այսինքն՝ մեծ թագաւորը, զորավար Տեմուչինը, վոր այդ ժամանակ մոնղոլների շրջանում մեծ հռչակ ունեւ: Ձախջախելով իր հարեան թաթարներին, վորոնց դեմ կռիւելիս ընկալ Տեմուչինի հայրը, Տեմուչինի ցեղն ընդունեց մոնղոլ-թաթար անունը:

Չինգիս-խանն իրեն յենթակա մոնղոլական բոլոր ցեղերը միացրեց կազմակերպւած մեկ թափաքովութեան մեջ: Չինգիս-խանի պետութիւնն իր բնույթով ռազմական եր և պատերազմի ու նվաճումների նպատակ եր հետապնդում: Պետութեան հասարակական կառուցվածքը միաժամանակ ռազմական կազմակերպութիւն եր հանդիսանում: Բաժանւելով տաս հազարյակների («բյուրյակներ»), հազարյակների, հարյուրյակների և տասնյակների, մոնղոլական ցեղերը և տոհմերը կատարելով Ֆեոդալական-տնտեսական պարհակ, դրա հետ մեկտեղ գինւորական ծառայութիւն եյին կատարում:

Թաթարական զորքի մեջ մարտական հիմնական միավորը ջուկատն եր՝ հարյուր մարդուց կազմված: Հեծյալները կանգնում եյին տաս մարդուց կազմված շարքով: Հակառակորդի հարձակման դեպքում յերկրորդ շարքը յերկար նիզակները դնում եր առաջինների ուսերին, և այսպիսով ստացվում եր նիզակների յերկու շարք: Տասնյակին գլուխ կանգնած եր տասնապետը, վոր իննը զինվորների հրամանատար եր. հարյուրյակին գլուխ կանգնած եր հարյուրապետը, վոր անդաման ունեւ իր տասնյակը. հազարյակին գլուխ կանգնած եր հազարապետը: Տաս հազարից բաղկացած զորամասը կոչվում եր «բյուրյակ», իսկ նրա պետը՝ «բյուրյակապետ»:

Վերջացնելով մոնղոլական ցեղերի միացումն իր իշխանութեան ներքո՝ Չինգիս-խանը կարճ ժամանակում հպատակեցրեց Հյուսիսային Չինաստանը և յերեք տարի չանցած՝ նվաճեց ամբողջ Միջին Ասիան (Թուրքեստանը): Մոնղոլական զորամասերի մի մասը Ձերե և Սուբեդե զորավարների հրամանատարութեամբ ուղարկեց Իրան՝ փախած խորեզմական շահին հետապնդելու համար վորի հետքերով այդ զորավարները շարժվեցին Հյուսիսային Իրանով դեպի Կովկաս և Շիրվանի ձորով անցան Հյուս-

սիսային Կովկաս, շարժվեցին դեպի Վրդայի և Դանուբի միջև գտնվող կիպչակների հողերը և ջարդեցին ռուս-կիպչակյան ռեժերը Կալկա գետի վրա: Ռուսական իշխաններին ջարդելուց հետո Վրդայով բարձրանալով դեպի Կամայի գետաբերանը, մոնղոլական հրոսակախմբերը մոտեցան բուլգարների հողերին, բայց այստեղ լուրջ պարտութիւն կրեցին և հետ կանչվելով Չինգիս-խանի կողմից՝ վերադարձան Ասիա:

Թաթարները բառիս ճշգրիտ իմաստով՝ այդ հրոսակախմբերում համեմատաբար շատ չեյին: Նրանք մոնղոլական զորամասերի հիմնական կորիզն եյին կազմում և հրամանատարական պաշտոն եյին վարում: Չինգիս-խանի զորքերի ճնշող մեծամասնութիւնը վոչ թե թաթարներից եր կազմված, այլ թուրքական զանազան ցեղերից: Տարբերութիւն չունեւ նվաճողների միջև՝ ժամանակակիցները նրանց ընդհանուր անունով թաթար կոչեցին:

Չինգիս-խանի կողմից հսկայական հողերի և բազմաթիւ ժողովուրդների նվաճումներն առասպելական արագութեամբ ալեկոծեցին և վախեցրին բոլոր ժամանակակիցներին: Վո՛չ Միջին Ասիայում, վո՛չ Յեմլուպայում չկար մի յերկիր, ուր թաթարական արշավանքը չզնահատւեր վորպես մեծագույն աղետ, վոր կործանում ե սպառնում կուլտուրական բոլոր յերկրներին:

Պարսկական մի սլատմաբան այսպես ե բնութագրում թաթարական նվաճողներին. «Նրանք ունեյին առյուծի արիւթիւն, շան համբերութիւն, կռուկի կանխատեսութիւն, աղվեսի խորամանկութիւն, ագռավի հեռատեսութիւն, դայլի գիշատչութիւն, աքլորի մարտական յեռանդ, հավի հոգատարութիւն դեպի մոտիկները, կատի զգաստութիւն և վարաղի մոլեգնութիւն հարձակման ժամանակ»:

Չինգիս-խանի ժամանակ ապրած արաբական սլատմաբան Իբն-Ելլ-Ասիրան թաթարական արշավանքի իր նկարագրութեան մեջ գրում ե. «Ահա (ինչպես տեղի ունեցան այդ) դեպքերը, վորի կայծերը թռան (բոլոր կողմերը) և վորի շարիքը տարածվեց բոլորի վրա. ամենուրեք նա տարածվում եր ինչպես ամպ, վորին բշում ե քամին»:

Այն յերկրները, վորտեղից անցալ այդ ամպը, թալանւեցին և ամայացան: Չինգիս-խանի ռազմական գլխավոր որենքներից մեկն ասում եր, թե թշնամուն չի կարելի խնայել, վորովհետեւ խնայելու արդյունքը լինում ե խղճահարութիւնը, իսկ այս զգացմունքը պետք ե զինվորին անձանթ լինի:

Իբն-էլ-Ասիրան պատմում է կովկասյան մի քանի ժողովուրդների համարյա զլիսովին վոչնչացման մասին, վորոնց մնացորդներն ապաստան դտան Դաղստանի բաղմաթիվ ձորերում:

Վոչնչացան Միշին Ասիայի առավել նշանակալից քաղաքները՝ Բուխարայի, Մամարկանդի, Մերվի և այլ տեղերի բնակիչները:

Վորպես կանոն՝ Թաթարական հրոսակախմբերն ավերում էին քաղաքի ճանապարհին հանդիպած ամեն ինչ: Անգամ յեթե քաղաքի բնակչությունն անմիջապես հնազանդվում էր, միևնույն է, քաղաքն ավերվում էր, իսկ բնակիչներին առաջարկվում էր անմիջապես թողնել իրենց բնակարանները և դնալ քաղաքի դժեց դուրս: Սովորաբար քաղաքն ավերելուց հետո տեղի յեր ունենում կենդանի մնացած բնակչության բաժանումը: Գերինների կամ ստրուկներ էյին դարձնում կամ ոգտադործում էյին զինվորական կարիքների համար:

Այն յերկրները, վորտեղից անցնում էյին Թաթարները, տասնյակ տարիներով չէյին կարողանում վորտի կանգնել կատարված ավերածությունից: Շատ ժողովուրդներ, վոր այն ժամանակ ապրում էյին այն յերկրամասերում, վորոնք հիմա մտնում են Խորհրդային Միության Հանրապետությունների կազմի մեջ, ջախջախվեցին և քայքայվեցին յերկար ժամանակով: Միշին Ասիայի բոլոր բարդավաճ քաղաքները դարձել էյին անմարդաբնակ ալեքերակներ: Արվեստի և արհեստների զարգացումն ընդհատվեց: Ավերված շատ քաղաքների բնակչությունը փախուստի դիմեց, և այդ քաղաքներն այլևս չվերականգնեցին: Այդ քաղաքների մի մասից ներկայումս միայն փլատակներ են մնացել:

Թաթարական հրոսակախմբերը մեծ ավերածություն կատարեցին Հայաստանում և Վրաստանում:

Առաջին շրջանում Թաթարները սահմանափակվեցին վրաց ժողովրդից տուրք դանձելով և ուժանդակ դորքեր տրամադրելու պահանջով, իսկ հետագայում սկսեցին միջամուխ լինել յերկրի ներքին կյանքին: Դա կործանարար անդրադարձավ ամբողջ ալեքսանդրյան վրա: Առևտուրն ընկավ: Արհեստները խիստ կրճատվեցին: Հսկայական քանակությամբ գյուղացիներ փախան իրենց կողմից մշակվող իշխանական հողերից: Մինչ այդ բարդավաճող վրացական շատ գավառներ ամայացան:

Թաթարական դորքերի ռազմական հաջողությունները բացատրվում են մի շարք պատճառներով՝ նրանց բաղմաթիվությամբ,

մարտական փորձառությամբ, անթերի զինվորական կարգապահությամբ, մեծ շարժունակությամբ, զորքերի ձկուն կազմակերպությամբ և ռազմական տեխնիկայի գերազանցությամբ:

Թաթարական դորքի մեջ հետևակի գնդեր չկային: Բոլոր զինվորները ձիավոր էյին, իսկ վորպես քոչվոր ժողովուրդ՝ Թաթարները միշտ ունեյին ձիերի մեծ պաշար և մարտի ժամանակ հաճախ ձիերը փոխում էյին և նոր ձիեր հեծնում:

Թաթարների սպառազինումը բաղկացած էր նետերից, կապարձից, նիզակներից, տապարից և պաշարողական թնդանոթների (բաբաններ) զառոդ սրարաններից:

Հակառակորդին ձիերի վրայից ջաշելու համար՝ նիզակների վրա հատուկ կեռեր էյին ամրացված: Այդ նույն նպատակով Թաթարական յուրաքանչյուր զինվոր հատուկ ողակապարան ուներ: Բացի դրանից յուրաքանչյուր զինվոր պետք է ունենար խարտոց, զենքը սրելու համար, մախաթ, ասեղներ, թել և վորոտարձակ. հարուստներն ունեյին կեռ թուր, հազնում էյին յերկաթյա սաղավարտ և կալիե թիթեղապատ զրահ:

Գաղաքները պաշարելու և քաղաքների պատերը քանդելու համար Թաթարները՝ զանազան մեքենաներ էյին դործածում: Նրանք ունեյին մեծ քանակությամբ պատ քանդող մեքենաներ (բաբան, քանդիչ) և մեքենաներ, վորոնք հեռվից պաշարված քաղաքի վրա նետում էյին հսկայական նետեր՝ վառվող նավթով: Բերդերը քանդելու տեխնիկան զգալի չափով փոխ էր առնված Չինաստանից, վառվող նավթից ոգտվել կարողանալը Թաթարներին նշանակելի գերակշռություն էր տալիս: Փայտից կառուցված և ճուղանների միջոցով շարժման մեջ դրվող զանազան տեսակի մեքենաներին չէյին կարողանում դիմանալ Միշին Ասիայի, Չինաստանի և Յեմբուրայի կալիե և քարե պատերը: Յուրահատուկ նունակները—կալիե ամանները վառվող նավթով, վորոնք հեռվից մեքենաների միջոցով նետվում էյին պաշարված քաղաքների վրա,—հսկայական հրդեհներ էյին առաջացնում, իսկ քաղաքների պաշտպանները վառվող նունակներին և նետերին վոչինչ չէյին կարողանում հակադրել:

Թաթարների տարած հաղթանակների դործում քիչ դեր չխաղաց նենդություն և խաբեյության նրանց տակտիկան:

Նրանց տակտիկայի զլիսավոր առանձնահատկությունն էր՝ ձգակ թշնամուն հաղթել վոչ այնքան ուժով, վորքան խորամուկն էր: Շատ հաճախ հանդիպելով պաշարված քաղաքի քա-

Հարի յերկարատե դիմադրութեանը, նրան առաջարկում էյին հո-
 ժարակամ հանձնելը, ընդլորում յերդումով խոստում էյին տա-
 լիս վոչ վոքի ձեռք չտալ։ Բայց հենց վոր նրանց առաջ բացում
 էյին քաղաքի դարպասները, նրանք խակույն կոտորում էյին նրա
 բոլոր սրաչափաններին, կոտորում կամ դերի էյին վերցնում՝ բնա-
 կիչներին։ Հակառակորդին խաբելու համար նրանք ձևացնում
 էյին, թե նահանջում են, աշխատելով նրան գցել նախորդ սարք-
 ված ծուղակը։ Թաթարները սիրած միջոցն էր՝ հակառակորդին
 չըջապատել բոլոր կողմերից։ Հաղթելով մի վորեւս յերկրի, թա-
 թարներն անմիջապէս նրանցից ոժանդակ զորք էյին պահանջում,
 վորի հետեանքով նրանց հրոսակախմբերի թիւը շարունակ աճում
 էր։ Ոժանդակ այդ զորքերն ուղարկւում էյին ամենալուսաւոր
 տեղերը։ Թաթարների հիմնական ուժերը սրա հետեանքով միշտ
 թարմ էյին և համեմատաբար քիչ կորուստներ էյին տալիս։ Ճա-
 կատամարտի դաշտից փախչողը կամ ճակատամարտին մասնակ-
 ցելուց խուսափողն անմիջապէս յենթարկւում էր մահապատժի։

Բազկուցած լինելով քոչվորներից, վորոնք ամբողջ ժամանակ
 պատերազմ էյին վարում և իրենց ունեցւածքը փոխադրում էյին
 իրենց հետ, թաթարական զորքն ըստ էյաւթյան զինւած քոչվոր
 ժողովուրդ էր հանդիսանում։ Չնայած անընդհատ կռիւներին,
 նրանք իրենց բնտանիքը և ամբողջ ունեցւածքը փոխադրում էյին
 իրենց հետ։ Կապւած չլինելով վորեւս մշտական բնակավայրի
 հետ՝ թաթարներն աչքի էյին ընկնում մեծ շարժունակութեամբ։
 Միակ բանը, վորի կարելիք նրանք միշտ զգում էյին, դա կերն էր
 ձիերի և անասունների համար։ Վորպեսզի իրենց ձիերի մարտու-
 նակութունը պահպանեն, թաթարներն ամեն տարի մի քանի
 ամիս կանդ էյին առնում, վորի ընթացքում ձիերը հանգստանում
 էյին և ուժեղ սնւում։ Իրենց հանգիստն ապահով անցկացնելու
 և ամեն տեսակի անսպասելի հարձակումներից նախազգուշանալու
 համար՝ թաթարները, նախքան կանդ առնելը, բաժական մեծ
 տարածութեան վրա ամայացնում էյին իրենց զորակալքի չըջա-
 պատում յեղած հողերը։

Շարժունակ, ճկուն, լավ կարգապահ, միասնական հրամա-
 նատարութեան յենթարկւած թաթարական բանակը զորեղ ուժ էր
 ներկայացնում, հատկապէս վտանգաւոր՝ այն յերկրների համար,
 ուր չկար ուժեղ, կենտրոնացած պետական իշխանութուն, վոր
 ընդունակ լինէր կազմակերպել անհրաժեշտ պաշտպանութուն։

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻՑ ԱՌԱՋ

XII դարի վերջում, այսինքն թաթարների հետ ունեցած
 առաջին ընդհարումից քիչ առաջ, Ռուսաստանը գտնւում էր Փեո-
 դալական մասնատւածութեան պայմաններում։ Առաջներում հզոր
 Հունաստանի, վաչկատուն և այլ ժողովուրդների հետ հաղթական
 պատերազմ վարած Կիւիլյան պետութեանն աստիճանաբար բա-
 ժանւել էր մի շարք մանր ինքնուրույն իշխանութեանների։ Կիւ-
 վի պետութեան բաժան-բաժան լինելը բացատրւում է նրանով,
 վոր յերկրում զարդանում էր խոշոր հողատիրութեանը։

Խոշոր հողատերերը—իշխանները և բոյարները—դրաւում էյին
 հողերը, ստրկացնում էյին նրա վրա ապրող ամերդներին (դյոռ-
 դացիներին), ստիպում էյին նրանց աշխատել իշխանական և բո-
 յարական հողերի վրա՝ ազատ ամերդներին դարձնելով Փեոդա-
 լից կախւած ճորտ գյուղացի։ Այս ձևով առաջացան նոր արտա-
 դրական հարաբերութեաններ—Փեոդալական հարաբերութեան-
 ները։ Կիւիլ պետութեան մեջ մասնող Փեոդալական պառնձին իշխա-
 նութեանները տնտեսապէս և քաղաքականապէս աճեցին։ Յուրա-
 քանչյուր իշխան ձգտում էր առանձնանալ, իր իշխանութեան
 անկախ դարձնել մյուս իշխանութեաններից։ Առանձին իշխաններ
 հաբստանում էյին և դառնում էյին Կիւիլի մեծ իշխանից ան-
 կախ։

Բաժանւած մի շարք մանր, ցրւած, իրար հանդեպ միշտ
 թշնամանք տածող Փեոդալական իշխանութեանների, յերկիրն ի
 վիճակի չէր դիմադրելու իրեն չըջապատող բազմաթիւ հափշտա-
 կիչներին։

Պոլովցիները, լեհերը, գերմանացիները, լիտուցիները, հուն-
 դարացիները, ոգտւելով նախկինում հզոր հարեանի աճող թու-
 րութեանից, աստիճանաբար դրաւում էյին Պոլովցի, Գալիչի,
 Վոլինի և Սմոլենսկի իշխանութեաններին պատկանող հողերը։

«Անց ուստական հողի անկման մասին» պատմադրույցի առ-
 հայտ հեղինակը, չըջազննելով Կիւիլի հողերի նախկին սահման-
 ները, ցաւելով հիշում է, վոր Վսեվոլոդի և Վլադիմիր Մո-
 նոմախի որով «Լիտվան չէր համարձակւում դուրս գալ իր ճա-
 հիճներից, իսկ ուգրիները (հունգարները) քարե քաղաքներն ամ-
 րացնում էյին յերկաթե դարպասներով... Իսկ գերմանացիները
 ուրախանում էյին, վոր գտնւում են հեռու, կապույտ ծովի հե-
 տեր»։ Կիւիլ իշխանութեան չուքի և մեծութեան այդ ժամա-

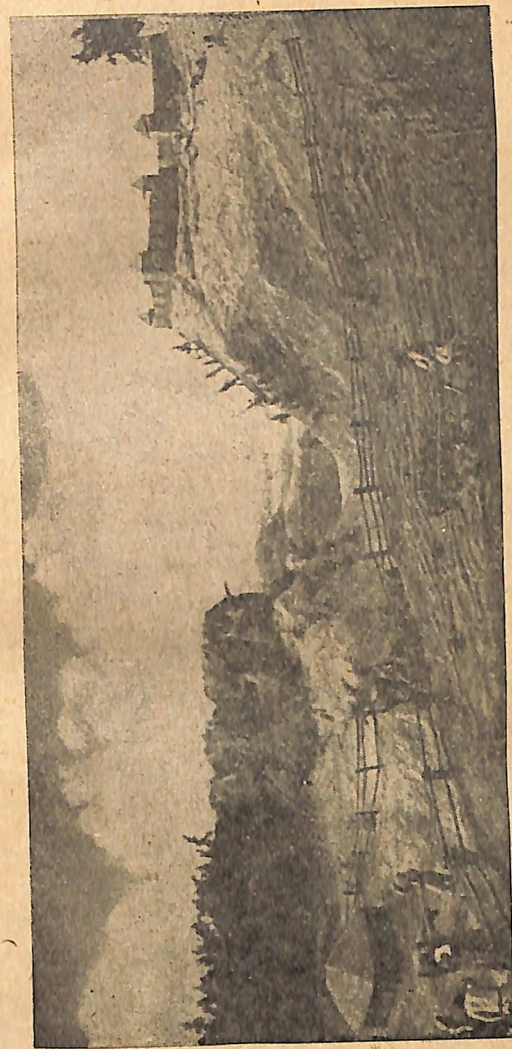
նակն անցավ: Սակայն Կիւի իշխանությունից առանձնացան տնտեսական և քաղաքական մի քանի նոր կենտրոններ, վորոնցից ամենակարեւորները և ուժեղներն էյին՝ Մեծ Նովգորոդը, Դալիչ-Վոլինական յերկիրը և Սուդբալի յերկիրը:

Կիւի պետութեան նախկին մասեր հանդիսացող այս կիսապետութեաններ թախտերը տարբեր են:

Մեծից ցայտուն կերպով աչքի յեր ընկնում Նովգորոդը, վոր արխատկրատական, Փետրաւական ամենահարուստ հանրապետութեան էր, վորտեղ ամբողջ հարստութեանը կենտրոնացած էր բոյարների և վաճառականների ձեռքին, իսկ քաղաքական իշխանութեանը, ժողովրդական վեչեյի Փորմալ գոյութեան պայմաններում, վաստորեն պատկանում էր խոշոր Փետրաւներին—բոյարներին: Իշխանների տիրապետութեանը Նովգորոդում դահմանափակված էր Նովգորոդի բոյարներով: Նովգորոդին յենթակա յեր հսկայական տարածութեան՝ բնակված կարելներով, լոպարներով, կոմիներով, ուղմուրաներով, ոստյակներով և այլ ժողովուրդներով, վորոնք տուրք էյին տալիս Նովգորոդցիներին և աշխատում էյին նրանց կողմից կաղմակերպված աղի և անտառային արհեստագործութեաններում: Բացի այդ՝ մինչև Ուրալը և Սպիտակ ծովը հասնող լայնածաւալ դադութների շահագործումից Նովգորոդի բոյարները, վաճառականները և բարձր հողերականութեանը հսկայական հարստութեան էյին կուտակել գյուղական բնակչութեան—սմերդների շահագործումից: Դրա հետ միասին, Նովգորոդի տնտեսական կյանքում մեծ դեր էր խաղում նաեւ առևտուրը:

Արտակարգ բարենպաստ դիրք գրավելով «Վարյագից դեպի Հունաստան» (Փիննական ծոց—Նեւա—Լադոգայի լիճ—Վոլխով—Իմեն—Լոնյատ—Արեմոյան Դվինա—Դնեպր—Սև ծով) ջրային մեծ ճանապարհին, Նովգորոդն այդ ճանապարհները փակվելուց հետո բոլորովին չտուժեց իր առևտրի դարգացման գործում:

Ռուսական առևտուրն Սսիայի հետ կապող կենտրոնն առաջ Հունաստանն էր: Առևտրական ճանապարհները դեպի Միջերկրական ծովը տեղափոխվելուց հետո կապող այդպիսի կետեր դարձան գերմանական ծովամերձ քաղաքները, վորոնք XIII դարում կազմեցին մեծ, հզոր առևտրական միութեան, վոր կոչվեց Հանգա կամ Հանգեյական միութեան: Ապրանքների փոխադրումը Նովգորոդ կատարվում էր յերկու ճանապարհով, ամառը նավերով՝ Բալթիկ ծովով, Նեւա գետով, Լադոգայի լճով և Վոլխով

Նովգորոդի ամրացումը XIII դարում
Պետ. պատմական թանգարանի մակերես-էքսպոզիցիոն

գետով, իսկ ձմեռը՝ ցամաքային ճանապարհով։—Պսիփի և Նար-
վայի վրայով։

Գյուղացիական բնակչության և յենթակա մարդերի շահա-
դործումը, առևտրի լայն զարգացումը, Նովգորոդի տիրող դա-
սակարգի հարստության անընդհատ աճման, իշխանների տիրա-
կալութունից նրանց անկախության աճման հիմքն էր։

Վորպես առևտրական խոշոր կենտրոն՝ Նովգորոդը կապված
էր ռուսական բոլոր հողերի և մարդերի հետ և նրանց մեջ դրա-
վում էր միանգամայն հատուկ և ինքնուրույն դերը։

Ռուսական հողերի հարավ-արևմտյան մասում XII դարում
Գալիչի և Վոլինի իշխանութիւնները միացան Վոլինի իշխան
Ռոման Մսոխլավովիչի իշխանության ներքո։

Վոլինի իշխանութիւնն իր գլխավոր քաղաք Վլադիմիր-
Վոլինսկիով տարածվում էր Սրբաժան Բուդի աջ ափից և հառ-
նում էր մինչև Հարավային Բուդը։ Գալիչի իշխանութիւնը
բաղկացած էր յերկու մասից—լեռնային և հարթավայրային։
Լեռնային մասը Գալիչ գլխավոր քաղաքով ընկած էր Կարպա-
տյան լեռների արևելյան լանջերում։ Հարթավայրային մասը
ընկած էր գետի հյուսիս, գետի արևմտյան Բուդը և կոչվում էր
«Չերվենսկի քաղաքներ»։ Այդ իշխանութիւններից ամենաուժեղը
Գալիչինն էր, վոր Յարոսլավ Ոսմոմիլի որով բոլորի կողմից
ճանաչված հղորության հասավ և գովերգվեց «Ասք Իդորի ար-
չավի մասին»-ի հեղինակի կողմից։ Թե վորքան մեծ էր Գալիչի
իշխանի նշանակութիւնը, կարելի չէ դատել պոետի նրան ուղ-
ղած խոսքերից։

«Գալիչի Յարոսլավ Ոսմոմիլ։ Բարձր ես դու նստած քո
վոսկեսուռ դահին, քո ուժեղ զնդերով նեցուկ դառնալով Կար-
պատյան լեռներին (հեղինակն ուզում է ասել, թե Յարոսլավը
հաջող մեծ մարտեր մղեց հունդարական թաղավորի դեմ և ամ-
բացրեց Կարպատները տանող մատույցները։ Բ. Փ.), փակելով
ճանապարհը գետի Դանուբ (Յարոսլավի տիրապետութիւնը հաս-
նում էր մինչև Դանուբի ափունքը, և այդ գետով կատարվող ամ-
բողջ առևտուրը նրա ձեռքին էր գտնվում։—Բ. Փ.), ծանրու-
թիւնները փոխադրելով մառախուղների միջոցով (զորքերը և
առևտրական դումակը փոխադրելով մառախուղով պատած լեռ-
նային ճանապարհներով։—Բ. Փ.), դատաստան տեսնելով մինչև
Դանուբ։ Քո ահարկու սխրագործութիւնների համբավը տա-
րածվում է բոլոր յերկրները, դու բացում ես Կիևի դռները
(այսինքն՝ հասար այն բանին՝ վոր Կիևի ապրանքները դան Գա-

իշի յերկիրը:—Բ. Ֆ.), Հայրական վոսիկ դահից պարտութ-
յան եւ մատնում ոտար յերկրներն սուլթաններին (Գալիչի
իշխանների մասնակցութիւնը Բյուզանդիայի կովին թուրքերի
դեմ:—Բ. Ֆ.):»:

Հետեապես, «Ասք Իգորի արչավի մասին»-ի հեղինակին
հայտնի էին Յարոսլավի Հաբարեութիւններն ոտարներէրս պե-
տութիւնների հետ եւ նրա արդեցութիւնը կենդան գործերի վրա:

Չնայած Գալիչի իշխանների՝ բոլորի կողմից ճանաչված
հզորութեանը, նրանց իշխանութիւնը բուն տիրակալութեան
մեջ նշանակելի չափով սահմանափակված էր բոյարական տիրա-
տոկրատիայի կողմից: Վոլինի եւ Գալիչի իշխանութիւնները
միանալուց հետո Ռոման Մատիսլավովիչը բացահայտ պայքար
տարավ բոյարների դեմ, բայց Ֆեոդալներին վերջնականապես
կտրել նրան չհաջողվեց: Ռոման Մատիսլավովիչի տղան—Դանիլ
Ռոմանովիչը, զբաղւորեն ամրապնդեց իշխանների տիրապետու-
թիւնը եւ ավելի բարձրացրեց Գալիչի-Վոլինի իշխանութեան
նշանակութիւնը, սակայն նա, ինչպես եւ իր հայրը, չկարողացավ
իր կամքին յենթարկել բոյարական, ֆեոդալական արիստոկրա-
տիային: Ներքին յերկրայտապետութեամբ ծովափով, չընտանալով
Գալիչի-Վոլինի հարուստ հողերին դայի պես նայող ուժեղ
հարեաններով—յեհերով, հունգարացիներով, լիտվացիներով,—
Գալիչի-Վոլինի իշխանութիւնը, չնայած քաղաքային բնակչու-
թեան մեծ համակրութեանը, ի վիճակի չեղավ հաղթահարելու
ֆեոդալների դիմադրութիւնը եւ դառնալու յուսական հողերի
ազգային միավորման կենտրոն:

Ռուսական ժողովրդի հետագա պատմութեան մեջ բոլորովին
հատուկ նշանակութիւն ունեցան հյուսիս-արեւելեան ֆեոդալա-
կան իշխանութիւնները:

Էյուրեչում 1097 թ. դռնարված իշխանների համագումար-
ում Մուզդալյան յերկիրը տվին Վլադիմիր Մոնոմախին, վորի
ժառանգներին հետագայում եւ այն մնաց: Առաջներում քիչ բնակ-
չութիւն ունեցող Մուզդալյան յերկիրը չափազանց բարեկալուստ
դիրք ուներ: Անհանգիստ հարավից նա բաժանված էր համա-
տարած, անանցանելի, խիտ անտառային շերտով: Հյուսիս-արե-
ւելեան Ռաւսիայի բնակչութեան հիմնական մասան կաղնում էր
պարերից ի վեր այտեղ անբոյ պլանտական մեծ ցեղը—վյատիչ-
ները: Հետագայում այտեղ սկսեցին բնակչութիւն հաստատել
սլաւոնական դադութայիները, վորոնք յեկել էին Նովգորոդից,
Միջին Պոդլիսիայից, ինչպես եւ Դնեպրի վերիններից:

Մուզդալի իշխանութեան տնտեսական դարգացման համար
մեծ նշանակութիւն ուներ ջրային հարմար ճանապարհների նրա
դերը, վորը նրան կապում էր Նովգորոդի, Բուլղարական թա-
գաւորութեան եւ Ղրիմի հետ: Մուզդալական լայն հողերի սահ-
մաններում էր գտնվում Ոկայի միջին եւ ցածր հոսանքը, Վոլգայի
վերին եւ միջին հոսանքը, Կլյազմա գետը եւ Մոսկվա գետը: Ջրա-
յին այդ ճանապարհներով Նովգորոդն ուղարկում էր իր ապրանք-
ները ներքին ուսական մարդերը եւ ստանում էր իր համար ան-
հրաժեշտ հաց: Այդ, բնականաբար, Մուզդալյան յերկրի համար
նպաստավոր դրութիւն էր ստեղծում:

Անտառներով եւ գետերով հարուստ Մուզդալյան յերկիրը
բնակչութեանը հնարավորութիւն էր տալիս անտառային արհես-
տագործութիւններով զբաղվելու (մեղվապահութիւն, խեժա-
թորութիւն, քրծենի եւ ճլոի պատրաստելը, վորս եւ այլն), թե-
պետ եւ այտեղ բնակչութեան զլխավոր գրադմունքը հողագոր-
ծութիւնն էր: Մուզդալյան յերկրի տնտեսական արագ զարգա-
ցումը վառ արտահայտութիւն դտավ նոր քաղաքների առաջաց-
ման մեջ, վորոնց մի մասն ինքնուրույն կերպով դոյացավ, իսկ
մի մասը կառուցվեց իշխանների կողմից՝ բնակչութիւնից տուրք
հավաքելու համար: Այսպես, որինակ, Յուրի Դոլգորուկին կա-
ռուցեց Դմիտրով, Յուրյեւ-Պոլսկի եւ Կոնստանտինով քաղաքները:
Նրա որով առաջացան նաեւ այնպիսի քաղաքներ, ինչպես՝ Տվերը,
Կոստրոման, Գորոդեցը, Ստարոդուբը, Գալիչը, Ջվենիգորոդը,
Վիշգորոդը:

Նրա իշխանութեան մեջ առաջին անգամ (1147 թ.) տարե-
գիրը հիշատակում է Մոսկվա քաղաքը: Դրանից քիչ առաջ, Վլա-
դիմիր Մոնոմախի որով կառուցվեց Վլադիմիր քաղաքը Կլյազմա
գետի վրա: Այդ քաղաքների բնակիչները զլխավոր մասան—ար-
հեստավորները եւ առեւտրականները—ամուր, հաստատ պետական
իշխանութեան կարիք ունեյին եւ մեծ պատրաստակամութեամբ
պաշտպանում էին Մուզդալի իշխաններին, նրանց կողմից տե-
ղական հին բոյարների դեմ մղվող պայքարում, վորոնք չէին
ուղում զրկվել ֆեոդալական իրենց ինքնուրույնութիւնից եւ դի-
մադրում էին իշխանների տիրապետութեան ամրապնդմանը:

Նոր քաղաքների բնակչութեան կողմից իշխանների պաշտ-
պանութիւնը չէր կարող առելութիւն եւ թնամանք չառաջացնել
Մուզդալի հին ֆեոդալներին մեջ, վորոնց զլուս կանգնած էին
Ռոստովի բոյարները: Հատուկ առելութիւն առաջացրեց բոլոր
նոր քաղաքներից ամենաակտիւ—Վլադիմիրը: Ռոստովի բոյար-

ները Վլադիմիրի վրա նայում եյին, վորպես իր'նց արվարձանի վրա, իսկ նրա բնակիչներին իրենց ծառաներն եյին համարում: «Վլադիմիրը մեր իշխանության քաղաքը չե—հայտարարում եյին նրանք տարեդրի ասելով—սակայն մեր արվարձանն է, այնտեղ բնակվում են մեր դուռնացիներն ու սպասավորները, քարհատները և փայտագործները»:

Բոյարների արհամարհական վերաբերմունքը Վլադիմիր քաղաքի հանդեպ միաժամանակ բողոք եր իշխանների տիրապետության ուժեղացման դեմ: Սուղդալական իշխանների ձգտումը ինքնիշխանության և այդ յերկրում նրանց պայքարը Ռոստովի հին բոյարության դեմ՝ Սուղդալի իշխանության առանձնահատկությունն եր:

Լարված և յերկարատե այդ պայքարը դաժան բնույթ ունեւ, մանավանդ վոր Ռոստովի բոյարներն ոժանդակութուն եյին ստանում Նովգորոդի բոյարներից և Ռյազանի իշխաններից, վորոնք վախեցած եյին Սուղդալի իշխանության արադ աճումից և բարձրաճումից: Վորքան ել Ռոստովի բոյարներն ընդդիմանում եյին, այնուամենայնիվ սուղդալական իշխանների ուժը, նշանակութունը և իշխանութունն արադ աճում եր, և Անդրեյ Բոգոլյուբսկու (1157—1175 թ. թ.) Սուղդալի իշխանութունը ռուսական մյուս իշխանութունների մեջ ամենահարուստն ու ուժեղն ե դառնում:

1169 թ. դրավելով և ամայացնելով Կիևը, Սուղդալի իշխան Անդրեյ Բոգոլյուբսկին մեծ իշխանության մայրաքաղաքը փոխադրեց իր սիրած քաղաք Վլադիմիրը: Բոգոլյուբսկու իշխատենչ բնավորութունը, բոյարական ինքնակամության սահմանափակման, վճռական և հետևողական կենսադործումը նրա կողմից, բոյարների հողերի գրավումը՝ նրա դեմ գրգռեցին վոչ միայն Ռոստովի բոյարությանը, այլ՝ և նրան մոտիկ կանգնած չառանձանց:

Կրտսեր յեղբայրներին նա հեռացրեց իրենից, ջոկատի հետ հարաւ եր վերաբերվում, բարձրից եր նայում, խորհուրդներ չեր հարցնում, առարկութուններ չեր հանդուրժում: Մի քանի բոյարներ մահապատժի յենթարկվեցին Բոգոլյուբսկու կողմից: Պայքարն իշխանի միահեծան իշխանության համար ուժեղ անբավականութուն առաջացրեց բոյարների մեջ, և 1175 թ. նա սպանվեց դավադիրների կողմից:

¹ Նիկոնյան տարեգիր, 1177 թ.:

Վլադիմիրցիներն Անդրեյ Բոգոլյուբսկու սպանությանը պատասխանեցին ապստամբութունով: Վլադիմիրցիներին իրենց կողմը դրավելու դավադիրների փորձը հաջողութուն չունեցավ: Քաղաքի աշխատավոր բնակչության լայն մասաները, վորոնք փութում եյին բոյարների բռնութունից և իշխաններին ցույց տրվող ծառայութուններից, նրանցից շատերին կոտորեցին և թալանեցին նրանց տները:

Անդրեյ Բոգոլյուբսկու սպանութունից հետո Ռոստովի բոյարները վորպես իշխան առաջադրեցին այն ժամանակ Ռյազանում ապրող Անդրեյ Բոգոլյուբսկու յեղբորորդիներին—Մստիսլավ և Յարոսլավ Ռոստիսլավիչներին: Սակայն վլադիմիրցիները չհամաձայնվեցին դրան և վորպես իշխան հրավիրեցին Անդրեյ չհամաձայնվեցին դրան և վորպես իշխան հրավիրեցին Անդրեյ Բոգոլյուբսկու յեղբայր Միխայիլին: Սկսվեց պայքար, վորի ընթացքում Ռոստովի բոյարականության կողմից հովանավորվողները անարդել կողոպտում եյին նոր քաղաքները և ավարն ամբողջովին ուղարկում եյին Ռյազան:

1177 թ. Միխայիլի մահից հետո վլադիմիրցիները հրավիրեցին Անդրեյ Բոգոլյուբսկու յերկրորդ յեղբայրը—Վսեվոլոդին (1176—1212 թ. թ.): Ռոստովի բոյարները փորձեցին զինված դիմադրութուն ցույց տալ, սակայն ջախջախվեցին վլադիմիրցիների կողմից, վորից հետո Վսեվոլոդը բռնադրավեց խռովարար բոյարների հողերն ու գյուղերը և սրանով նրանց լուրջ հարված հասցրեց:

Իշխան Վսեվոլոդ III-ի որով, վորին շատ յերեսաներ ունեւալու պատճառով կոչում եյին «Մեծ բուն», Սուղդալյան յերկիրը մեծ ծաղկման և հզորության հասավ: Վսեվոլոդը հասավ այն բանին, վոր Նովգորոդն իր վորդի Սվյատոսլավին ընդունի վորպես Նովգորոդի իշխան, չհնազանդվելու համար այրեց Ռյազանը և Ռյազանի հողերը միացրեց Սուղդալյան իշխանությանը: Նրա ավագութունը և հզորութունը ստիպված եյին ճանաչել բոլոր իշխանները: «Ասք Իգորի արչավի մասին» գրվածքում գովաբանված Գալիչի իշխան Յարոսլավ Ռամոսլավը նրա ոժանդակութունն ե փնտում: «Հայր և տեր...—դիմում եր նա նրան—պահիր Գալիչը ինձ համար, իսկ յես աստծուն եմ և քոնն ամբողջ Գալիչով ու միշտ քո տրամադրության տակ»: Հիշելով Վսեվոլոդին, «Ասք Իգորի արչավի մասին»-ի հեղինակն ասում ե, վոր նա կարող ե Դոնը դադնեցնել դատարկել կամ վորքան թիակներով չաղ տալ: Սակայն Սուղդալի իշխանության արտաքին հզորութունը դեռևս Վսեվոլոդին լրիվ հաղթանակ չեր տալիս Ռոս-

տողի հին բոյարութեան հանգեալ: Բոյարութեան պայքարն իջիստ-
նական տիրապետութեան ուժեղացման դեմ դեռևս չարդևանա-
լումն էր:

Վսեմվորդի մահից հետո Ռոստովի բոյարները, հենվելով Նրա
ամառ տղա Կոնստանտինի վրա, վորը հոր կողմից գրգված եր
մեծ իշխան դառնալու իրավունքից, և նովգորոդցիների վրա
վործեցին մեկ անգամ ել դրավել իշխանությունը: Այս կատակ-
ցությամբ Սուզդալի իշխանության մեջ մի քանի տարի տևող
Ֆեոդալական պատերազմները հանգեցին այդ իշխանության բա-
ժանմանը հինգ ինքնուրույն իշխանություններին—Վլադիմիրի, Ռոստովի,
Պերեյասլավի, Յուրյեվի, Ստարոդուբի: Վսեմվորդի
տղաներից մեկը, Վլադիմիրի իշխան Յուրի Վսեմվորդովիչը
զգալի լայնացրեց իր տիրապետությունը մորդվական հողերը
նվաճելով և իրեն յենթարկելով: 1221 թ. այնտեղ, վորտեղ Ոկան
թափվում է Վոլգան, վորտեղ Սուզդալի և Վլադիմիրի զորքերը
հաղաքվել էին մորդվացիների և բուլղարների վրա արշավելու
համար, այդտեղ նա հիմնադրեց Նիժնի-Նովգորոդը:

Վսեմյոդղի թոռների որով Վլադիմիր-Սուզդալյան իշխանության մասնատումն ուժեղացավ: Վլադիմիր-Սուզդալյան իշխանությունից անջատված մանր իշխանությունների ընդհանուր թիվը առանձնակուսի յեր հասնում: Նրանցից մեկը Մոսկվայի իշխանությունն էր, ի որը Վլադիմիրի իշխանությունից առանձնացավ:

Այսպիսով Թաթարական արշավանքի նախորդակին ուսուսական հողը քաղաքականապես մասնատված էր։ Յուրաքանչյուր մարդ, յուրաքանչյուր իշխանութուն իր սեփական կյանքով եր ապրում, մրցում եր մյուս իշխանութունների հետ և աշխատում եր ավելի թույլ հարեանից խել այն, ինչ նա չեր կարողանում պաշտպանել։ Մարզերի և իշխանութունների ներսում Փետդալական արխատոկրատիայի և իշխանների միջև անընդհատ պայքար եր մղվում իշխանության համար։

Մասնատված, մշտական յերկպառակույթյուններով և ֆեոդալական պատերազմներով քայքայվող Ռուսական յերկիրն այն ժամանակ չէր կարող կանգնել ոտաբերկրոյա ուժեղ հակառակորդի թաթարների դեմ :

ԲԱՏԻ ԱՐՇԱԿԱՆԲԸ

Տեմուրլինի մահից հետո (1227 թ.) նրա թոռ Բատուն (Բատին) զորապար Սուբեգեյի (Սուբուտայի) հետ միասին նոր իրան

Ուղեղեյի կողմից ուղարկվեց հարաւ-արեւելյան Յեմբուրան նոյն-
 ձեւու համար: Գրավելով Կասպից և Ազովյան ծովերի միջև ըն-
 կած բոլոր հողերը, 1236 թ. Բատուն առաջ շարժվելով Վուլգայի
 միջին հոսանքով, ջախջախեց և իր իշխանութեանը յենթարկեց
 Վուլգայի բուլղարներին: Հետեյալ—1237 թ. Բատուն, մոտենա-
 լով Ռյազանի իշխանութեան սահմաններին, Ռյազանի իշխաննե-
 րից պահանջեց հնազանդութիւն և տատանորդ մուրք՝ յուրաքան-
 չյուր իշխանից և հասարակ մարդկանցից, ինչպէս և յուրաքան-
 չյուր սպիտակ, մոխրագույն, չաղանդակագույն, խարայաչ և
 նաչխուն ձիուց: Ռյազանի իշխանները խորհրդակցելով Մուրման-
 սկի և Պրոնսկի իշխանների հետ, հրաժարվեցին թաթարական
 զինվորական պետերի պահանջը կատարելուց և վերջէցին նրանց
 դիմադրութիւնը ցույց տալ: Հաշվի առնելով իրենց զորքերի փոք-
 րաքանակութիւնը, նրանք սղնութիւն ուղեցին Վլադիմիրի
 (Սուզդալի) մեծ իշխան Յուրի Վսեվոլոդովիչից և Չերնիգովի
 իշխան Միխայիլ Վսեվոլոդովիչից: Յերկու տեղից ել նրանք մեր-
 ժում ստացան: Իբար դեմ պայքարող Ֆեոդարների դժուրութիւն-
 ները՝ իր հետեանքներով սոսկալի, բոլորի համար միատեսակ
 վտանգի դեմ հանդիման անդամ հնարավորութիւն չովին բարձ-
 րանալու մինչև շահերի ընդհանրութեան հասկացողութիւնը: Չեր-
 նիգովցիները հրաժարվեցին ողնութիւն ուղարկելուց՝ վորպէս
 վրեժխնդրութիւն այն բանի համար, վոր ոչապանցիները չոգնե-
 ցին նրանց Կալկայի վրա հարաւ-արեւմտեան իշխանների արշա-
 վանքի ժամանակ, իսկ Վլադիմիր-Սուզդալի իշխան Յուրի Վսե-
 վոլոդովիչը կարծում եր, թէ ինքը շահած կլինի, յեթէ իր ուժեղ
 մրցակիցներից մեկը ջախջախի թաթարների կողմից: Ռյազանի
 մեծ իշխան Յուրի Իգորեւիչը, նախատեսելով ոգնելուց հրա-
 ժարվելու հնարավորութիւնը, համենայն դեպս իր փոքր տղա
 Ֆեոդորին հարուստ նվերներով ուղարկեց թաթարների բանակա-
 տեղը: Մակայն այս ևս չոգնեց: Թաթարները նմիրը ներկայացու-
 ցիչներէց վերցրին, սակայն նրանց բոլորին, այդ թվում նաեւ իշ-
 խանի տղա Ֆեոդորին, սպանեցին:

XIII դարի դրական շատ հետաքրքրական հուշարձաններից մե-
 կը՝ «Ռյազանի պատմադրույցը Բատուի արշավանքի մասին» սրբ-
 տաշարժ պատմութիւններ և անում իշխանագնի մահման մասին:

Ըստ այդ պատմադրույցի՝ Բատուն սիրալիք ընդունեց Ռյա-
 զանի ներկայացուցիչներին և պատրաստ եր համաձայնութեան
 դալ նրանց հետ, սակայն այդ ժամանակ ինչ-վոր մի դավաճան
 բոյալը նրան հայտնեց, թէ Ֆեոդորի կինը—Յեվպրաքսիան—չտես-

ներկած գեղեցիկութիւնն ունի: Բատուն պահանջեց, վոր Ֆեոդորը նրան տա իր կնոջը: Ֆեոդորն արժանապատուորեն պատասխանեց. «Յերբ մեզ հաղթեալ, այն ժամանակ կտիրես նաև մեր կանանց»: Կտալամբ Բատուն կարգադրեց սպանել Ֆեոդորին և նրա ուղեկիցներին: Իմանալով ամուսնու մահը, Յեմպրաքսիան հուսահատութեանից և թախծից իրեն դցեց բարձր պարոնիլի դադաթից և մահացաւ: Պատմադրույցն ասում է, վոր այստեղ հետադաշում կառուցվեց Զարայի քաղաքը:

1237 թ. գեղեցիկների 16-ին պաշարելով Ռյազանը՝ թաթարները, չնայած ռյազանցիների վեցորդա քաջարի դիմադրութեանը, գրոհելով այն գրավեցին: Քաղաքը թալանվեց, այրվեց, իսկ բնակիչները կոտորվեցին: Խուժելով Ռյազանի յերկիրը՝ թաթարներն անխնա կոզդստեցին և ավերեցին այն: Հետադաշում, ամփոփելով թաթարական արշավանքի արդյունքները, տարեկիրը ստեղծում ասել է, թե այնտեղ, վորտեղից անցել է Բատուն, անգամ խոտ չէր կանաչում: «Ռյազանի պատմադրույցը Բատունի արշավանքի մասին»-ի հեղինակը խոսում է ռյազանցիների տոկունութեան և քաջութեան մասին. «Ռյազանի քաջերն ու խիզախներն այնպես արիւրաբար ելին կռիւմ, վոր անգամ նրանց վրա չէր տակի հողը անքում եր, իսկ Բատունի գնդերն իրարանցման մեջ ընկան»: Սակայն թաթարական հրոսակախմբերի քանակական գերակշռութիւնն այնքան մեծ էր, վոր ռյազանցիների քաջութիւնը և հերոսութիւնը չուներ նրանց և նրանք, ասում է պատմիչը, «բոլորը հալածուար ընկնում ելին և խմում մահվան միասնական ընդհանուր բաժակը, այնտեղ բոլորը միասին ընկան»:

Ռյազանից թաթարները գնացին Սուզդալի յերկիրը: Սուզդալի գործը Վլադիմիրի մեծ իշխանի վորդի Վսեվոլոդ Յուրյեվիչի գլխավորութեամբ թաթարներին հանդիպեց Կոլոմնայի մոտ: Արշունահաղ, դաժան մարտը վերջացաւ թաթարների հաղթանակով, «Սուզդալի գործերը ջարդվեցին և ցրվի յիկան: Վսեվոլոդը փոքր ջոկատով փախաւ Վլադիմիր: Թաթարները շարժվելով նրա հետքերով, ճանապարհին գրավեցին և ավերեցին Մոսկովան: Վլադիմիրի մեծ իշխան Յուրի Վսեվոլոդովիչն այն ժամանակ գործով տեղափոխվել էր Սիմ գետի ափին: Փետրվարի սկզբին պաշարելով Վլադիմիրը, թաթարները դրա հետ միասին վերցրին ուսսական հին քաղաք Սուզդալը: Փետրվարի 7-ին նույն բախտին արժանացաւ նաև Վլադիմիրը:

Փետրվարի ընթացքում Վլադիմիր-Սուզդալի յերկրի բոլոր քաղաքները թաթարները գրավեցին և ամայացրին: Սուզդալի իշխանութիւնն ամբողջովին անցաւ նրանց ձեռքը:

Մարտի 4-ին Սիմ գետի վրա մարտ տեղի ունեցաւ թաթարների և Յուրի Վսեվոլոդովիչի գործի միջև: Այդ մարտի ժամանակ Յուրի Վսեվոլոդովիչն սպանվեց, նրա գործը ջախջախվեց: Վոչնչացնելով Սուզդալի իշխանութեան ռազմական վերջին ուժերը՝ թաթարները մեկնեցին դեպի Նովյորոդ, բայց զարնանային հեղեղների պատճառով հասան այնտեղ և զարձան դեպի հարավ-արևելք, տախտառն գուրս դալու մտադրութեամբ:

Ճանապարհին, Կոզելսկի փոքրիկ քաղաքի բնակիչները հերոսական դիմադրութիւն ելին ցույց տալիս թաթարներին, վորոնք ստիպւած յեղան յոթ շարաթ սպասել: Անգամ յերբ քաղաքի պարիսպները քանդվեցին և թաթարները մատաւորին խուժեցին քաղաքը, Կոզելսկի բնակիչները շարունակում ելին դիմադրութիւնը և թաթարների հետ կռիւմ ելին ձեռնամարտով: Չնայած թաթարներն ընտելացել ելին ուսսական գործերի քաջութեան ու հերոսութեանը, այնուամենայնիւ նրանք դարձաւել ելին կոզելցիների անձուրաց խիզախութեան վրա և, ինչպես ասում է տարեգիրը, Կոզելսկը միշտ կոչում ելին «չար քաղաք»:

1239 թ. թաթարները տերացան Պերեյասլավլին և Չերնիգովին: 1240 թ. վերջին նրանք շրջապատեցին Կիււ, ինչպես ասում է տարեգիրը, «նրանց ուժը մեր ուժից շատ էր... և ճայնեբը չէին լավում սալերի ճոճոցի, բազմաթիւ ուղտերի մօրնչյունի, ձիերի խրննոցի և անհամար մարդկանց ձիերի զատճառով»:

Կիււցիներն իրենց հայրենի քաղաքը պաշտպանում ելին նույնպիսի համառութեամբ ու հերոսութեամբ, ինչպես և անմոռանալի փառքի արժանացան Կոզելսկի բնակիչները: Թաթարները հարձակումն սկսեցին քաղաքի հարավային մասից, Լյադի դարպասների մոտ: Նրանց կողմից դրված պաշարողական մեքենաները գիշերցերեկ անընդհատ հարվածում ելին պարիսպներին: Վերջապես յերբ պատերի մեջ ճեղքեր դոյացրին և թաթարները խուժեցին քաղաքը, կիււցիները նահանջեցին քաղաքի ներքը և արագորեն ամրութիւններ կառուցելով՝ Իեսյատինյան յեկեղեցու մոտ՝ այստեղ նորից սկսեցին կռիւլ: Նկարագրելով այդ կատաղի մարտը՝ տարեգիրն ասում է. «Այստեղ պետք էր տեսնել նիզակների ճարճատյունը, վահանների զզրոյունը, լույսը խավարեցնող ննձերը»:

Սակայն կիեղցիները կատարել գիմադրությունն ընկճվեց և՛ ուղեւորական հնազաւոյն մայրաքաղաքն ընկավ: Բոլոր մյուս քաղաքները նման Կիեւն ել ջախջախվեց: Նրա բնակիչները մի մասը կոտորեցին, մի մասը դերի տարան, սարուկ դարձրին: Կիեւի ամբողջ յերկիրը կողոպտեցին, ավերեցին և ամայացրին: Վեց տարի դրանից հետո Վոսկե Հորդա յեկած իտալացի Պլանո Կարպինին Կիեւի յերկրով անցնելիս՝ իր ամբողջ ճանապարհին տեսավ միայն ավերակների կույտեր և անհամար մարդկային փոսկրներ և դանդեր:

Կիեւի յերկիրը քայքայելուց հետո թաթարներն անցան Վոլինի և Գալիչի յերկրները: Այդ հարուստ, ծաղկող յերկրի բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը մոխրի փերածվեցին: Սպանվածների թիւն այնքան շատ եր, վոր իշխան Դանիլ Գալիցկին, թաթարների հետանալուց հետո Հունգարիայից իր յերկիրը վերադառնալիս, տարեղրի խոսքերով՝ «սպանվածների թիւն այնքան շատ եր, վոր գյուղացիները չէին կարողանում դաշտ դնալ, Վոլոդիմերում (Վոլինսկում) փոչ վաք կենդանի չմնաց, սուրբ աստվածածնի յեկեղեցին լիքն եր դերակներով, մյուս յեկեղեցիները լիքի-լիցուն ելին դերակներով»:

Կիեւի և Վոլինի-Գալիչի իշխանությունների ավերումով և ամայացումով փաստորեն վերջացավ ուսական յերկրների նվաճումը թաթարների ձեռքով:

1241 թ. դարնանը թաթարական հրոսակախմբերն անցան Հունգարիա, վորից հետո ամայացրին Սիլեզիան և Մորավիան: Չեխիայում նրանք նշանակալից հակահարված ստացան և ավարով ծանրաբեռնված՝ Հունգարիայով, Վալախիայով և Մուլդաւիայով մոտեցան ներքին Վոլդային, վորտեղ բնակություն հաստատեցին և հիմնեցին մի նոր մեծ պետություն—Վոսկե Հորդան, վոր նշանակում ե վոսկե վրան, կամ վոսկե ցեղ:

Վոսկե Հորդայի մայրաքաղաքը դարձավ քոչվորների նախկին կայանը՝ Մարայը, վորը չուտով դարձավ բազմամարդ և հարուստ քաղաք: Մարայը դանիում եր Վոլդայի հետեւ, մոտավորապես այնտեղ, վորտեղ հիմա գտնվում ե Ստալինգրադը:

Վոսկե Հորդայի դրաված հսկայական տերիտորիան իր մեջ ընդգրկում եր Դելմը, Կովկասը մինչեւ Բաղու քաղաքը, Խորեզմը (հետագայում—Սիւլայի թաղամասությունը. հիմա մտնում ե Ուզբեկստանի և Թուրքմենստանի կազմի մեջ): Արեւմուտքում Վոսկե Հորդայի տերապետությունն անցնում եր Դնեստրից մինչեւ Դանուբ, արեւելքում սարածվում եր մինչեւ Արեւմտյան Սիբիր,

Հյուսիս—արեւելքում ընդգրկում եր Վոլդայի միջին հոսանքը և Կամայի բուլղարների ամբողջ մարզը:

Թաթարական հրոսակախմբերի հետ ունեցած առաջին իսկ հանդիպման ժամանակ ուսական զորքերը կատարել կոպի բռնովեցին նրանց հետ: Ռուսական ժողովուրդը հերոսաբար պաշտպանում եր իր ազատությունը, սակայն բաժանված լինելով ցրված և իրարից առանձնացած իշխանությունների, նա ի վիճակի չեւր դիմանալու ուժեղ, խիզախ, այն ժամանակ տեխնիկապես լավ սպառազինված թաթարական բանակին: Ռուսական հողերի ֆեոդալական մասնատվածությունը թաթարական նվաճողների հաղթանակի հիմնական պատճառն եր: Ռուսական առանձին բանակները, ընդհարվելով լավ զինված և կազմակերպված, քանակապես մի քանի անգամ զերազանցող հակառակորդի հետ, չնայած իրենց հերոսությանը, անխուսափելիորեն պետք ե պարտվեցին:

Այսպեզ նվաճվեցին ուսական յերկրները: Թաթարները դրանց հռչակեցին վորպես Վոսկե Հորդայի «ուլուս», հպատակ դաւառներ: Սկսվեցին թաթարական լծի մուսլ ժամանակները Ռուսաստանում: Ռուսական ժողովուրդը քաղաքական կախման մեջ ընկավ ոտարերկրյա նվաճողներից: Թաթարական խաները սխտեմատիկորեն ծծում ելին Ռուսիայի ժողովրդական տնտեսության կենսական բոլոր հյուլթերը:

ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԼՈՒԾԸ

Դ Թաթարական լուծը շարունակվեց յերկու հարյուր տարուց ավելի: Այդ լուծը «վոչ միայն ճնշում, այլե վերախորում և հյուլթաքամ եր անում զոհ դարձած ժողովրդի հոգին»,—ասում ե Մարքսը «XIII դարի դադունի դիպլոմատիան» հոգւածում:

Անմիջապես չխառնվելով ստրկացված յերկրի ներքին կյանքին և անգամ փորձ չանելով փոխելու նրա հասարակական—քաղաքական կացութաձեւը, թաթարական նվաճողները ուսական իշխաններին թողին կառավարման դուռն՝ նրանցից պահանջելով հնազանդութուն և տուրք: Վախեցած թաթարների ջարդերից՝ ուս իշխանները չէին համարձակվում մտածել խանի կամքին դիմադրելու մասին: Նրանք մեկը մյուսի հետեից ստիպված ելին մեկնել խանի կայանը հրամանադիր (պիտակ) ստանալու համար—խանի արտոնագիրն իշխանության իրաւունքի մասին: Վոսկե Հորդայի մայրաքաղաքն առաջինը մեկնեց Վալդիմիրի իշխան Յարոսլավ Վսեփոլոդովիչը, Սիւլի մարտում սպանված իշ-

խան Յուրի Վսեվոլոդովիչի յեղբայրը: Արտասահմանի և մեք տարեգիրները վկայութեամբ, Բատուն նրան մեծ պատվով ընդունեց և նրան մեծ իշխանութեան հրամանագիր տվեց: Չկարողացավ խուսափել այդ ծանր անհրաժեշտութեանից նաև չվեղներին և լիվոնյան ասպետներին հաղթող Ալեքսանդր Նեվսկին, ինչպես նաև գերմանացիներին, հունգարացիներին և լեհերի դեմ տարած իր հաղթանակներով հպարտ իշխան Դանիլ Գալիցկին և մյուս բոլոր իշխանները:

Թաթարական իշխանները բնակչութեան վրա ծանր տուրք դրին: Տուրքերը և պարհակներն այնքան շատ ելին, վոր առանց այն ել քայքայված բնակչութեանը կատարելով այն՝ հազիվ-հազ կարողանում եր կերակրվել: Իրենց տիրապետութեան սկզբին թաթարները հարկերի գանձումն իրենք ելին կատարում: Հարկերի գանձումն ապահովելու համար վոսկե Հորդայի հանձնարարութեամբ մարդահամար անցկացվեց: Տարեգրութեանը հայտնում են, վոր 1257 թ. այգալիսի ցուցակադրում անցկացնելու համար վոսկե Հորդայից ուղարկված ելին հատուկ ցուցակագրողներ, վորոնք և կազմում ելին վճարողների ցուցակները: Տուրքը հավաքում ելին խանի հատուկ աստիճանավորները—հարկահանները (баскаки), վորոնք ամբողջ յերկրում իրենց տրամադրութեան տակ ունեյին զինված ջոկատներ: Ամենափոքր զիմադրութեանն իսկ հարկահաններին—պատժվում եր մահապատժով: Բացի զլիաւոր տուրքից՝ «յասիկ»-ից (յեկամուտի մեկ տասերորդը), թաթարները տարրեր արհեստագործութեանների վրա հարկեր ելին սահմանել, հատուկ հարկ—«տամդու», վոր հավաքում ելին շուկաներում առուծարի ժամանակ, և մաքսահարկ՝ ճանապարհներով և կամուրջներով անցնելու համար: Բոլոր տուրքերը միասին կոչվում ելին «հորդայական յեղք»: Սանի բոլոր աստիճանավորները՝ հարկահանները, դրանցողները, հարկահավաքները, մաքսատուրք գանձողները և ընդհանրապես բոլորը, ովքեր յեկեկ ելին վոսկե Հորդայից, ապրում ելին ժողովրդի հաշվին: Խիշատիչների այդ ամբողջ բանակը, ոգտվելով բնակչութեան անպաշտպան վիճակից և իրենց անսահմանափակ իրավունքներից, բացի սահմանված տուրքը գանձելուց, ժողովրդին կոզոպտում ելին իրենց անձնական շահի համար, իսկ բողոքի դեպքում դժգոհներին գերի ելին տանում և վաճառում՝ ստրուկ դարձնելու համար:

Բացի դրամական տուրքից, բնակչութեանը պարտավոր եր մի շարք պարհակներ տալ բնաթիւրքով: Այդ պարհակների թվին

Եղբայր Վսեվոլոդ Յուրիչ, Բատունից, որ ժամատ (մարտի 1-ից) ցուցակադրում անցկացնելու համար (մարտի 1-ից) ցուցակադրում անցկացնելու համար

պատկանում եր՝ ճանապարհային պարհակը, այսինքն թաթարա-
կան ճանապարհորդ աստիճանավորներին փոխադրական միջոցներ
որամադրելու պարտավորութունը: Վոսիկե Հորդայի հետ կապը
բարեբաղն էր համար. թաթարներն ամբողջ յերկրում կադմակե-
րեցին փոստային կայաններ—փոստավաններ (այստեղից՝ փոստա-
վար, փոստապարհակ): Այդ փոստավաններին պահպանելու և
սպասարկելու ամբողջ ծախսը դրված եր տեղական բնակչության
վրա: Բացի բաղմաթիվ պարհակներից, վոր բնակչությունը քայ-
քայլելու վախից հարկադրաբար անխոս կատարում եր, կար ի
միջի այլոց նաև խանի ծառայողներին վորսի ժամանակ ողնելու
պարտավորութունը, վորի համաձայն ամեն ժամանակ կարող
էին ամբողջ դյուղեր դուրս բերվել շուրջկալի: Բացի դրամական
տուրքից, հարկից, մաքսային դանձումներից և բնապարհակից՝
Վոսիկե Հորդան պահանջում եր իրեն ոժանդակ զորքեր արամա-
դրել:

Թաթարական արշավանքի և կողոպուտի հետևանքով բո-
լորովին քայքայված ժողովրդական մասսաների վիճակն անտա-
նելի յեր: Ուժից վեր հարկերի և խանի պաշտոնյաների բռնու-
թյունների հետևանքով հուսահատության և կատաղության հո-
սած ժողովուրդը շատ անգամ և ապստամբել, դուրս ե վրնդել
և սպանել առավել սանձարձակ հարկահաններին և դանձոցներին:
Տարեդրի հազորդման համաձայն, թաթարների դեմ ժողովրդա-
կան զայրույթն առաջին անգամ բացահայտ յերևաց 1259 թ.,
կապված Նովգորոդի բնակչությանը ցուցակադրելու՝ թաթարա-
կան իշխանությունների պահանջի հետ: Նովգորոդի բնակչության
մեծամասնությունն այնքան թշնամաբար դիմավորեց խանի
ցուցակադրողներին և հարկահաններին, վոր վերջիններս վախե-
նալով իրենց կյանքից՝ պահապաններ պահանջեցին: Սպառնալի-
քով և համոզելով՝ Նովգորոդի բոյարները վերջիններս ստիպե-
ցին բնակչությանը յենթարկվել խանի հրամանագրին: Հետա-
դայում ժողովրդական այգալիսի հուզումներ տեղի ունեցան նաև
Յարոսլավում, Սուզդալում, Ռոստովում: Մոտ 1262 թ. այդ
ալեկոծումների մասին տրված հաղորդագրության մեջ տարեդրին
ասում ե.

«... աստված, փրկի՛ր Ռոստովի յերկրի մարդկանց բա-
սումբենների կատաղի տանջանքից, զայրույթ ներշնչի՛ր գյուղա-
ցիների սրտին, վորոնք չեն հանդուրժում դարչնիկների բռնու-
թյունը, թույլ տուր վեջելին քչելու նրանց քաղաքներից, Ռոս-
տովից, Սուզդալից, Յարոսլավից...»:

Հիշողութիւնը հարկահաններէ անկարողութիւններէ և թա-
րաններէ մասին՝ յերկար ժամանակ պահպանել էր ժողովրդա-
կան յերգերում և ասույթներում: Այդ տխուր Հիշողութիւնը
առանձնապէս վառ և դուռնդ արտայայտէր Դուքննայեմէն Շէշկա-
նի մասին յեղած յերգի մեջ, վորի հիմքը պատմական փաստն է
կազմում:

Այդ յերգում Շէշկանը պատկերված է վորպէս անսահման
դաժան մի մարդ, վորն ընդունակ է ամեն չարագործութեան:
Ազգյակ խանը, ցանկանալով վործել հարկահան լինելու նրա պի-
տանիութիւնը, նրան անաջարկում է մորթել իր տղային և խմել
նրա արյունը: Շէշկանը, առանց տատանվելու, կատարում է այդ
պահանջը և դրանից հետո մեկնում է Տփեր՝ վորպէս հարկահան:
Այստեղ նա վոչ վոքի չի խնայում:

Նա, Շէշկանը վերցնում էր պահեստներ,
Չվճարված հարկերը,
Չվճարված թագաւորական տուրքերը...

Ով փող չունէր,
Նրա վորդին էր տանում,
Ով վորդի չունէր,
Նրա կինն էր տանում,
Ով կին չունէր,
Նրան իրեն էր տանում:

Շատ դեպքում տուրքի գանձումը տալիս էին կապալով:
Կապալառուները մեծ մասամբ արևելյան առևտրականներ էին:
Կապալառուական այդ սխառման ավելի վառ էր ժողովրդի հա-
մար: Ռուս իշխանները շատ շուտով աշխատեցին, վոր տուրքի
հավաքման բացառիկ իրաւունքն իրենց տրվի: Վոսկեսորդայն-
կան կառավարիչները բաւարարեցին ռուս իշխանների այդ ձեռ-
նարկը, ղեկավարելով նրանով, վոր իշխանները իրենց ուղտին
բնակչութունից վանաղան հարկեր էին հավաքում—հետևապէս
հարկային դործը վաղուց և լավ հայտնի յերանց: Ամենայն
հավանականութեամբ տուրքի գանձումը ռուս իշխաններին հանձ-
նելու՝ Վոսկի Հորդայի վորոշման վրա ազդող պատճառներից են
հանդիսացել ժողովրդական ապստամբութիւնները հարկահաննե-
րի և կապալառուների դեմ: «Յասիկ»-ի (հարկի) գանձման
իրաւունքը ռուս իշխաններին փոխանցելու հետևանքով՝ հարկա-
հանները XIII դարի վերջում բոլորովին անհետացան:

Ռուսական իշխաններին հանձնելով հպտտակ յերկրի կառա-
վարութիւնը՝ թաթարական իշխողները մեծապէս ոգտադործում
էին նրանց մէջև չդադարող Ֆեոդալական պայքարը: Սովորա-
բար պաշտպանելով ավելի հարուստ իշխաններին, այսինքն այն-
պիսիներին, վորոնք լավ կարող էին ապահովել տուրքի գան-
ձումը և մուծումը, դրա հետ մեկտեղ նրանք առիթը չէին բաց
թողնում տուրքի չափն ավելացնելու կամ լրացուցիչ մուծումներ
պահանջելու: Իշխանութեան հրամանադրի համար մղվող պայ-
քարին ընթացակցում էին խանին, նրա կանանց և նրանց մոտիկ
ու բոլոր ազդեցիկ մարդկանց հատկացված շուայլ նվերները:
Ավագութեան նախկին իրաւունքը բոլորովին կորցրել էր իր շա-
նակութիւնը: Ով շատ էր վճարում կամ ատաւ էր նվերներ տա-
լու դործում, նա անկախ վորեւէ ավագութիւնից, համապատաս-
խան իշխանութեան հրամանադրի էր ստանում:

✓ Հաշիւ անելով յեկեղեցու քաղաքական մեծ դերը, նոյնագո-
ներն իրենց տիրապետութեան հաստատման թռաջին խիստ ուրիշ
ձգտելին բարի հարաբերութիւններ հաստատել նրա հետ և պետք
և ասել, վոր նրանց այդ լիովին հաջողվեց: Հաջեռականութեան
համակրանքը չահելու համար խաները նրան ազատել էին բո-
լոր տեսակի հարկերից և պարհակներից: Հոգևոր կոչման մար-
դիկ, յեկեղեցին և վանքը և նրանց ամբողջ դուշն ազատ էին
ամեն տեսակի գրանցումից և ցուցակադրումից: Յերախտազետ
հոգևորականութեան այդ արտոնութիւնների դիմաց աղոթք-
ներով էր վճարում խանին ժամերգութեան ընթացքում, գովա-
բանում էր նոյնագոյնի իշխանութիւնը, նրանց բոլոր որենքները
և կարգադրութիւնները, այդ թվում նաև իշխանների կողմից
բնակչութեան վրա դրված բոլոր հարկերն ու պարհակները:

Այսպիսով թաթարների արշավանքը և յերկու հարյուր տա-
րուց ավելի տեղով թաթարական լծի չըմանը, թաթարական առ-
պատակութիւնները, նրանց կատարած ավերումները, խանի առ-
տիճանավորների դրած՝ ուժից վեր ապրելի տուրքերը, սահ-
մանված հարկերի վճարումը—այս բոլորը յերկար ժամանակով
արդեւակ էին ռուսական յերկրի անտեսական և կուլտուրական
դարգացմանը: Սակայն իր վրա կրելով մոնղոլական հրոսակա-
խմբերի հարվածները, ռուս ժողովուրդը ավերումից փրկեց
ամբողջ Արևմտյան Յեւրոպան: «Ժամանակադրական քաղվածք-
ներ»-ում Մարքսն այդ նշում է վորպէս համաշխարհային—պատ-
մական նշանակութիւն ունեցող փաստ:

ՄՈՍԿՈՎՅԱՆ ՌՈՒՍԻԱՆ XIV ԴԱՐԻ ՅԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ
ՅԵՎ ԿՆՍԿԵ ՀՈՐԴԱՆ

Խոշոր ֆեոդալների պայքարն իրար դեմ և նրանց պայքարը ավելի թուլլ, իրենցից կախված ֆեոդալների դեմ՝ շարունակվում եր նաև Վոսկե Հորդայի տիրապետությունը հաստատվելուց հետո, սակայն հիմա նա մի քիչ այլ բնույթ եր ստացել։ Վորովհետև իշխանները լիակատար կախման մեջ էին, խանական իշխանությունից և խանի ձեռքից էին իշխանության հրամանադիր ստանում, ուստի նրանք ստիպված էին իրենց վեճերը լուծել վոչ այնքան զենքով, վորքան խանի արքունիքում մեքենայություններ անելու միջոցով, և կաշառք տալով։ Ռազմական ընդհարումները, հարկավ, շարունակվում էին։ Հաճախ դրանք տեղի էին ունենում Վոսկե Հորդայի՝ նրանց մի կողմին տրամադրված զորքի ոժանդակությամբ, սակայն վերջին հաշվով պայքարի յեղը կախված եր թաթարական խանից։ Ֆեոդալական պայքարի այս նոր պայմաններում շատ արագ սկսեց ամրապնդվել, լայնանալ և առաջնակարգ դեր խաղալ առաջնորդ աննշան, քիչ աչքի ընկնող Մոսկովյան իշխանությունը։ Այդ իշխանությունը աշխարհադրական չափազանց բարենպաստ դերք ուներ։ Մոսկվա գետը թափվելով Ոկան՝ ջրային ճանապարհով կապում եր Մոսկովյան իշխանությունը Նովոդորոդի հետ։ Մի շարք այլ գետեր—Վոլգամա, Ուչա, Յաուզա և այլն—հաղորդակցության հարմար միջոց էին հանդիսանում իշխանության ներսում։ Այս բոլորը նպաստում էին տուևորի դարգացմանը և ոժանդակում Մոսկվայի յերկրում բնակություն հաստատելուն։ Թեպետ և թաթարներն ավերեցին Մոսկվան, այնուամենայնիվ Մոսկվայի իշխանությունը թաթարական հրոսակախմբերի շարժման ճանապարհից դուրս և Ռուսաստանի կենտրոնում գտնվելու պատճառով՝ թաթարական արշավանքից զգալիորեն ավելի քիչ տուժեց և ավելի քիչ յենթարկվեց թաթարական ասպատակություններին, քան Ռուսական հարավ-արևելյան իշխանությունները։ Այս խիսկ պատճառով Մոսկվայի իշխանությունը նրանցից ավելի արագ զարգացավ, աճեց և դարձավ Ռուսիայի ֆեոդալական խոշոր իշխանություններից մեկը։ Դեպի Մոսկվայի իշխանության տերիտորիան էին ձգտում շատ վերաբնակիչներ։ Փրկվելով ջարդից՝ այստեղ էին ձգտում Վոլգայի չրջանի բնակիչները, սուլթանները, ոյազանցիները, ոստովցիները և բոլոր նրանք, ովքեր անվտանգություն էին փնտռում։ Դրա հետևանքով առա-

ջացած՝ բնակչության արագ աճն իր հերթին ուժեղացնում եր յերկրի տնտեսական վերելքը։ Խիսկ այս ամենը տանում եր դեպի Մոսկվայի իշխանների յեկամուտի ավելացումը։

Ոգտվելով աճող ուժից և հարստությունից, Մոսկվայի իշխանները զանազան միջոցներով ավելացնում էին իրենց տիրապետությունը։ Վորտեղ կարելի էր հողը գնել, գնում էին, վորտեղ կարելի էր անպատիժ կերպով խլել—խլում էին։ (Մոսկվայի առաջին իշխան Դանիլ Ալեքսանդրովիչը (1283—1303 թ.), Ալեքսանդր Նեվսկու վորդին, Ռյազանի իշխաններից խից Կոլման և միացրեց Մոսկվայի յերկրին։ Բացի այդ՝ նա ժողովագար ստացավ Պերեյասլավը։ Նրա վորդի և հաջորդ Յուրի Դանիլովիչը (1303—1328 թ.) Մոսկվային միացրեց առաջնորդ Սմոլենսկի իշխանությունը պատկանող Մոժայսկի քաղաքը։

Այսպիսով՝ անկախ այն շարժառիթներից, վորոնցով նրանք ղեկավարվում էին, գեուես Մոսկվայի առաջին իշխանները պայքար սկսեցին ֆեոդալական մասնատվածության դեմ, այսինքն՝ սկսեցին լայնացնել Մոսկվայի իշխանությունը ի հաշիվ առանձնացած և հյուծված հարևան իշխանությունների։ Ռուսական հեղերն իմի հավաքելը Մոսկվայի հետագա բոլոր իշխանների քաղաքականության էյությունը դարձավ։

Պայքարը ֆեոդալական մասնատվածության դեմ, վոր պատճառանորեն առաջադեմ յիբեույթ եր, միաժամանակ դարձավ Մոսկվայի տնտեսական և քաղաքական ամրացման և աճման հիմնական պատճառներից մեկը։

Այդ ժամանակ Մոսկվայի իշխանների ձեռքին արդեն կուտակվել եր հարստություն, վոր նրանց հնարավորություն եր տալիս մրցակցել Տվերի իշխանների հետ և ձուակ Վոսկե Հորդայում մեծ իշխանության հրամանադիր ոտանալու։ Սկզբում այդ պայքարի հետևանքները պարզ չէին, անգամ թվում եր, վոր այդպիսի իշխանությունից հաղթող դուրս կդա Տվերը։ Յերկու ախոյաններն ել—Տվերի իշխան Միխայիլ Ալեքսանդրովիչը և Մոսկվայի իշխան Յուրի Դանիլովիչը—վաղիմիր-սուլդալյան մեծ իշխան Անդրեյ Ալեքսանդրովիչի մահից հետո (1303 թ.) համարյա միաժամանակ մեկնեցին Վոսկե Հորդան։ Հին սովորության համաձայն, մեծ իշխանի իրավունքը պետք ե անցնել Տվերի իշխանին, վորպես տոհմի ավագի, բայց դրա վրա վոչ վոք արդեն ուշադրություն չեր դարձնում։ Յերբ Յուրի Դանիլովիչը հասավ Հորդա, խանի մոտիկները նրա առջև հարց դրին՝ «յեթ իշխան Միխայիլից շատ յեղ (տուրք) տաս, ապա մենք քեզ կտանք մեծ

իշխանութիւնը: Սկսվեց առևտուրը: Յուրի Դանիլովիչը Միխայիլ Տվերովուց չառ տվեց, սա իր հերթին դարձյալ ավելացրեց: Սակայն Յուրին հեռուն չգնաց և այդ յուրահատուկ աճուրդը վերջացավ Տվերի հաղթանակով—մեծ իշխանի հրամանագրին ստացավ Միխայիլ Ալեքսանդրովիչը: Սակայն Տվերի իշխանի հաղթանակը առևանգեց: Ստիպված լինելով յենթարկվել իսկի կամքին, Յուրի Դանիլովիչը կրկնապատկեց յետմղում ուժեր եր համալրում հետագա պայքարի համար: Տվերում այդ հայտնի յեր, և Միխայիլ Ալեքսանդրովիչը, չցանկանալով թույլ տալ Մոսկվայի ուժեղացումը, միջանի անդամ փորձեց այն ուժով դրավել, մոսկովցիների հետ ճակատամարտեց քաղաքի պարիսպների տակ, սակայն ի վիճակի չեղավ հաղթելու:

Յուրի Դանիլովիչը շարունակում եր համառությամբ և համբերատար կերպով կենսագործել իր լայնորեն մտածված պլանը: Առաջիկա մեծական բաղխման ժամանակ հաջողութունն ապահովելու համար նա մեկնեց Հորդա, յերկար ապրեց այդտեղ և ամուսնացավ խան Կոնչակի քրոջ հետ: Բավականաչափ ուժեր կուտակելով և հավատացած լինելով աներոջ ոժանդակութանը՝ նա մեծ գործով ներխուժեց Տվերի իշխանութիւնը և նրա զորալի մասն ավերեց, սակայն հետո պարտութիւն կրեց և ստիպված յեղավ հաշտութիւն խնդրել Միխայիլ Ալեքսանդրովիչից: Ռազմական գործողութիւնները դադարեցին, սակայն պայքարը նրանց միջև շարունակվում եր: Խանի արքունիքում բանարկութիւններ անելու միջոցով Յուրի Դանիլովիչը անվանարկեց իր ախոյանին և Միխայիլ Ալեքսանդրովիչին Վոսկե Հորդա բերել տվեց, վորտեղ ի վերջո խանի հրամանով Միխայիլ Ալեքսանդրովիչին մահապատժի յենթարկեցին: Մի վորոշ ժամանակից հետո Յուրի Դանիլովիչն ինքը սպանվեց Միխայիլ Ալեքսանդրովիչի տղա Դիմիտրի Միխայլովիչի կողմից: Մեծ իշխանութիւնն անցավ Տվերի իշխան Միխայիլի մյուս փոքրուն—Ալեքսանդրին:

Տվերը նորից հաղթանակողն եր, սակայն այս հաղթանակն ել կարճատև յեղավ: Յուրի յեղբայր Իվան Դանիլովիչը, մեծապես ուստադործելով իր հարստութիւնը՝ խանին մոտ կանգնած աստիճանավորներին կաշառելու համար, 1328 թ. մեծ իշխանութիւն հրամանագիր ստացավ: Այդ ժամանակից սկսած Մոսկվայի իշխանները ամուր պահում եյին իրենց ձեռքում այդ հրամանագիրը և հետևողականորեն տարվող քաղաքականութեամբ կարո-

ղացան Վոսկե Հորդայի ակտիվ պաշտպանութիւնը ձեռք բերել: Բնութագրելով Մոսկվայի առաջին իշխանների գործունեյութիւնը, Մարքսը «18-րդ դարի գաղտնի գիպլոմատիան» հոդվածում ասում ե, վոր «Մոսկվայի իշխաններ—Յուրի Դանիլովիչը, հատկապես նրա յեղբայր Իվանը (1328—1341 թ.), վորին կոչում եյին Կալիտա (դրամագարկ), կեղծափրութիւն անելով խանի մոտ, նրա մոտակա աշխատակիցներին և խանին կաշառելով, հասավ այն բանին, վոր խանն սկսեց պաշտպանել Մոսկվայի իշխանութեանը»:

Աչալըրդին կշռադատելով ուժերի հարաբերակցութիւնը և հասկանալով, վոր անոնց Վոսկե Հորդայի ոժանդակութեան ինքը չի կարող հաշվեհարդար կատարել ախոյանների հետ, Իվան Կալիտան բոլոր միջոցներով աշխատում եր արժանանալ խանի վստահութեանը: Վոսկե Հորդայի ոժանդակութիւնը և վստահութիւնը հատկապես աճեց Տվերում թաթարական աստիճանավորների դեմ տեղի ունեցած ժողովրդական ապստամբութիւնից և խանի լիազոր Չուխանի սպանութիւնից հետո, վորը ժողովրդական յերգի մեջ հայտնի յե Շչեկան անունով: Թաթարական հիսունհազարանոց բանակի գլուխ անցած, վոր մեղացավ Մոսկվայի գնդերի հետ, Իվան Կալիտան խանի հանձնարարութեամբ խոսեց Տվերի իշխանութիւնը և այնպես ավերեց, վոր դրանից հետո Տվերի իշխանները, տարեգրի թախծալի արտահայտութեամբ, «նստած Խյին Տվերում ծայրահեղ սղջատութեան ու ընչազրկութեան մեջ, վորովհետև Տվերի ամբողջ յերկիրը դատարկ եր»:

Վ շնագանդութեամբ կատարելով Վոսկե Հորդայի կամքը, Իվան Կալիտան միաժամանակ կարողանում եր նրան իրեն հարկավոր ուղղութիւնը տալ: Նրա բարդ և մինչև վերջին մանրամասնութիւնը մշակած քաղաքականութիւնն այն եր, վոր խանին դարձնի «...հլու գեներ իր ձեռքին, վորի միջոցով ինքն ազատվի իր վտանգավոր ախոյաններից և հաղթահարի իշխանութեան գրավման հաղթական ճանապարհին յեղած ամեն դժվարութիւն» (Մարքս):

Վոսկե Հորդային յենթարկա բոլոր իշխանութիւններից տուրք հավաքելու իրավունք ձեռք բերելով, Իվան Կալիտան ստացավ ես մեկ, այն ել ամենահույսալի աղբյուր՝ մեծ հարստութիւններ կուտակելու համար. և այս՝ փաստորեն նրան յենթարկեց իշխանութիւնների մեծ մասը: Միջոցների մշտական և մեծ մուտքը հնարավորութիւն տվեց Իվան Կալիտային հողերի, գյուղերի և քաղաքների մասսայական գնում կատարելու: Մոսկվայի իշխա-

նության հոգերը նրա որով նշանակալի չափով ավելացան, տնտեսական ուժը և քաղաքական հզորությունն այնքան աճեց, վերջ Մոսկվան սկսեց դառնալ ազգային միավորման կենտրոն:

Մեծ նշանակություն ունեցավ Իվան Կալիտայի պաշտոնավարումը ռուսական յեկեղեցու պետ միտրոպոլիտ Պյոտրի փոխադրվելը Մոսկվա, վերջ Մոսկվան դարձրեց ռուսական բոլոր յեկեղեցիների յեկեղեցական մայրաքաղաքը: Այդ ժամանակից սկսած՝ Մոսկվայի իշխանի գործողությունները և միջոցառումները մյուս բոլոր իշխանությունների բնակիչների աչքում թվում էին յեկեղեցու բարձրագույն ղեկավարի կողմից սրբազորմամբ:

Հոգեւորականության բազմաթիւ բանակը, վերջ ընդգրկել էր ռուսական հոգերը և յենթակա յեր Մոսկվայի միտրոպոլիտին, յուրահատուկ շարժափոկի դեր էր կատարում՝ կապելով Մոսկվան ամենահեռավոր անկյունների հետ և ներշնչելով այն միտքը Մոսկվայի մասին, թե նա համաթողութեան նշանակություն ունեցող կենտրոն է: Լինելով կենտրոնացված կազմակերպություն՝ յեկեղեցին ինքն էր շահադրույթով ռուս իշխանների Ֆեոդալական անջատվածության վերացումով, ռուսի և նա դարձավ Մոսկվայի իշխանների ակտիւ ոգնականը նրանց վարած համաքաղաքական քաղաքականության գործում:

Մոսկվայի իշխանների քաղաքականության հաջողություններին զգալիորեն նպաստում էին չգաղաքող Ֆեոդալական գրեթե յուրութիւնները հարեան իշխանութիւններում, վրոնց բնակչութիւնը ձգտելով ազատվել անխուսափելի քայքայումից՝ անընդհատ վերաբնակվում էր Մոսկվայի յերկրում:

Մեծ իշխանի կենտրոնական իշխանութիւնն արդեն ի վիճակի յեր ապահովելու բնակչության համեմատական անվտանգութիւնն ու ներքին կարգը:

Վորքան ավելի յեր ուժեղանում Մոսկվայի իշխանութիւնը, այնքան ավելի էին դեպի Մոսկվա ձգտում վոչ միայն աշխատավոր խավերը, այլ և մանր ու միջին Ֆեոդալները—բոյարները և իշխանները: Այսպես, որինակ, Նիժնի-Նովգորոդի բոյարները Մոսկվայի իշխանի մոտ ծառայության անցան և իրենց հետ բերին Նիժնի-Նովգորոդի ամբողջ բնակչութիւնը: Կիևի հայտնի բոյար Ռոդիոն Նեստերովիչը 1700 մարդով անցավ Իվան Կալիտայի կողմը:

Մանր և միջակ Ֆեոդալները Մոսկվայի իշխանների մոտ ծառայության էին անցնում և վերջիններիս գերիշխանութիւնը ճանաչում, վրոմվհետև զբանից մի շարք առավելութիւններ էին

ձեռք բերում: Մտնելով Մոսկվայի իշխանության մեջ՝ Ֆեոդալները զանազան արտոնութիւններ էին ստանում և կարիքի դեպքում կարող էին ուժանդակութիւն ստանալու հույս ունենալ: Մոսկվայի իշխանների մոտ ծառայության անցնելուց հետո շահադրույթով լինելով նրանց իշխանության ամբապնդմամբ և ուժեղացմամբ՝ յեկեղեցու այդ իշխանները և բոյարները յեռանդուն կերպով պաշտպանում էին իրենց տերերի համաքաղաքական քաղաքականութիւնը:

Արտադրողական ուժերի և աշխատանքի հասարակական բաժանման աճման հետ կապված՝ զարգացավ ապրանքաշրջանառութիւնը և առևտուրը: Արհեստավորների խոշոր ու մանր առևտրականների ավելացումով անընդհատ աճում էր քաղաքային բնակչութիւնը և տարեցտարի ավելանում էր ուժեղ, կենտրոնացված իշխանության կողմնակիցների թիւը: Այն արտոնութիւնները, վրոմ ուղտովում էին խոշոր Ֆեոդալները—իշխանները և բոյարները (առևտրական մաքսերի դանձումը, հարկերը և այլն),—բեռ էին քաղաքային բնակչության վրա, ռուսի և նա պատրաստակամութեամբ միշտ պաշտպանում էր Մոսկվայի իշխաններին՝ տեղական Ֆեոդալների դեմ նրանց մղած պայքարում:

Իվան Կալիտայի մահից հետո մեծ իշխանութիւնն անցավ նախ նրա ամագ տղա Սեմյոն Գորդիին (1341—1353 թ.) (Սեմյոն Գորոդ.)՝ նրան այդպես էին անվանել՝ մյուս իշխանների հետ գոռոզ վերաբերվելու պատճառով, իսկ հետո, յերբ Սեմյոնը մահացավ, իշխանութիւնն անցավ մյուս տղային՝ Իվան Կրասնուն (1353—1359 թ.): Դեռ Սեմյոն Գորդին կրում էր վոչ թե Վլադիմիրի, վոչ թե Մոսկվայի մեծ իշխանի, այլ «ամբողջ Ռուսիայի» մեծ իշխանի տիտղոսը:

Իվան Կրասնուն փոխարինեց նրա տղա Դիմիտրի Իվանովիչը (1359—1389 թ.), վրոի որով Մոսկվայի իշխանութիւնն զգալիորեն լայնացրեց իր յերկիրը:

Շարունակելով իր պապ Իվան Կալիտայի քաղաքականութիւնը, Դիմիտրի Իվանովիչը, մերթ դնելով, մերթ դրավելով Մոսկվայի իշխանութիւնը կից ռուսական հոգերը, սկսեց իրեն յենթարկել նաև ախ հոգերը, վրոտեղ բնակված էին վոչ-ռուս ժողովուրդներ՝ կոմի-գերյանները և կոմի-պերմյակները: Այդ ժողովուրդների մեջ քրիստոնեցութիւնը տարածելու համար ուղարկված Մտեֆան յեպիսկոպոսը յեկեղեցական քարոզի հետ միաժամանակ նրանց վրա տարածում էր Մոսկվայի իշխանի տիրապետութիւնը:

Դիմիտրի Իվանովիչի իշխանության ժամանակ Մոսկվային միացվեցին Վերեյան, Մեչչերան, Կալուզան, Դմիտրովը, Վլադիմիրը:

Մոսկվան դարձավ ամենահարուստ քաղաքը: Առևտրի գծով նա մրցում էր Մեծ Նովգորոդի և թաթարների մայրաքաղաք Սարայի հետ:

Մոսկվայի համար վոչ միայն պաշտպանական, այլև քաղաքական մեծ նշանակություն ունեցավ Մոսկվայի Կրեմլը 1366—1367 թվերին քարե պարսպով պատելը: Այդ փաստը խոսում էր Մոսկվայի իշխանության հզորության անկասկած ամեն մասին, և մատնանշելով այդ, տարեգիրը ստիպված էր գրելու: «Էջիան Դիմիտրի Իվանովիչը Մոսկվան քարով պատնեցեց և սկսեց կառուրել՝ անդադար: Նա բոլոր իշխաններին իր իշխանության ներքո բերեց, իսկ վորոնք չեյին հնազանդվում նրա կամքին, նրանց դեմ սկսեց փոռնաճգություններ անել»:

ԻՇԽԱՆ ԴԻՄԻՏՐԻ ԻՎԱՆՈՎԻՉ ԴՈՆՍԿՈՅԸ ՅԵՎ ՎՈՍՍԵ ՆՈՐԴԱՆ

Յերբ Վոսկե Հորդայի կառավարողները տեսան, վոր իրենց պաշտպանած Մոսկվայի իշխանությունն անել, մեծ և ունեւ ուժ է դարձել, լրջորեն անհանդստացան, մանավանդ վոր Մոսկվայի իշխանության տնտեսական, քաղաքական և ռազմական հզորության ամեն հետ միասին անընդհատ տեղի յեր ունենում Ֆեոդալական մասնատում և այստեղից բղրող՝ Վոսկե Հորդայի թուլացումը: Հիմա արդեն խաների կողմից Մոսկվայի իշխանության վորեւ պաշտպանության մասին խոսք լինել չեր կարող: Յեթև անցյալում՝ Մոսկվայի առաջին իշխանների որով, խան Ուզբեկը, իսկ հետո նրա վորդի Ջանիբեկը (Ջանիբեկ) բացերբաց հովանավորում էյին Մոսկվային, ապա այժմ նրանց հաջորդներն աշխատում էյին արգելակել Մոսկվայի հետագա զարգացումը, թուլացնել նրան և գրկել նվաճած առաջնության դիրքից: Այս նպատակով նրանք Մոսկվայի իշխանների դեմ էյին հրահրում նրանց ախոյաններին և բորբոքում էյին պայքարը նրանց միջև:

Մաքքը «18-րդ դարի զաղտնի դիպլոմատիան» հոգվածում նշում է. «Խոստովան իշխաններին հրահրել իրար դեմ, պահպանել նրանց տնտեսականությունները, հալածաբանել նրանց ուժերը և նրանցից վոչ վորեւ թույլ չտալ ուժեղանալու—այս բոլորը թաթարների ավանդական քաղաքականությունն էր»:

Սակայն Վոսկե Հորդայի ներքին պայքարը խանական իշխանությունը դարձրել էր շատ անկայուն և նշանակելիորեն ջլատել էր այդ խորամանկ քաղաքականությունը: Բաղական է տեսել, վոր տաս տարվա ընթացքում Վոսկե Հորդայում տասնհինգ խան փոխվեց, վորոնք ըստ եյություն լիիշխան տերապետողներ չեյին, այլ իրար հետ պայքարող Ֆեոդալական տարրեր խմբերի ժամանակավոր հովանավորյալներ էյին: Խանի իշխանությունը կորցրել էր իր նախկին մեծությունը:

Յերբ իշխան Իվան Իվանովիչը (Իվան Կրասնի) մեռավ, նրա տղա Դիմիտրի ութ տարեկան էր: Մոսկվայի ախոյաններից մեկը—Սուզդալի իշխան Դիմիտրի Կոնստանտինովիչը և Վոսկե Հորդայի կառավարողները վորոշեցին, թե յեկել է հարմար ժամանակը Մոսկվային հարված հասցնելու համար: Բոլորի համար միանգամայն անսպասելի կերպով Նեվրոս խանը մեծ Իշխանության հրամանագիրը տվեց Սուզդալի իշխան Դիմիտրի Կոնստանտինովիչին, վոր ստանալով հրամանագիրը, իսկույն փոխադրվեց Վլադիմիր: Սակայն Սուզդալի իշխանի հաղթանակը յերկար չտեւեց և նրան բարոյական բախարարվածություն միայն մի քանի օր բերեց: Նեվրոս խանը Դիմիտրի Կոնստանտինովիչի հետ կապած զործարքից հետո իսկույն ևեթ սղանվեց Ջալայիցի խան Ռիդեբի մեղքով, վորը դեռևս չանցած Վոսկե Հորդայի տիրոջ իր դերին՝ արժանացավ իր նախորդի բախտին: Վոսկե Հորդան բաժանվեց յերկու մասի, վորից մեկին կառավարում էր խան Մյուրիքը: Մյուս մասի (անդրվորդյան) խան հռչակվեց Արզուլը, վորի անունով փաստորեն կառավարում էր ուժեղ բյուրյակապետ Մամայը:

Իրենց առաջնությունը պահպանելու համար Մոսկվայի բոյարները, այն ժամանակվա պետական խոչընդոտ յն զործիչներից մեկի՝ միտրոպոլիտ Այլեքսեյի գլխավորությամբ, վորոշեցին պայքարի դուրս գալ Դիմիտրի Կոնստանտինովիչի դեմ: Իրենց անչափահաս իշխան Դիմիտրի Իվանովիչի համար նրանք Մյուրիքից ստացան մեծ իշխանի հրամանագիր: Սակայն չուտով պարզվեց, վոր Վոսկե Հորդայի անդրվորդյան մասի փոստական կառավարող Մամայը Մյուրիքից զղախորեն ուժեղ է: Դա ստիպեց Մոսկվայի բոյարներին 1362 թ. յերկրորդ անգամ հրամանագիր մեղք բերել, սակայն այս անգամ վոչ թե Մյուրիքից, այլ Մամայից: Յերբ Մյուրիքն իմացավ, վոր Մոսկվան Մամայից հրամանագիր է ստացել, անմիջապես հրամանագիրն ուղարկեց Սուզդայի իշխանին: Դիմիտրի Կոնստանտինովիչը հրամանագիրն ըն-

գունեց և նորից փոխադրվեց Վլադիմիր, սակայն տասներկու
որից հետո, վախճալով Մոսկվայի ուղարկած զորքից, փախավ
Վլադիմիրից և փախվեց Սուզդալում: Այստեղ չըջապատվեց մոս-
կովցիների կողմից, հանձնվեց և յենթարկվեց Մոսկվային: Այս-
պիսով, Մոսկվայի և Սուզդալի միջև սկսված կռիվը վերջացավ
կողմերի հաջաությամբ: Դիմիտրի Կոնստանտինովիչը հասկա-
ցավ, վոր Սուզդալի և Մոսկվայի ուժերի հարաբերակցութունն
իր ոգտին չէ, և յերբ 1365 թ. Վոսկե Հորդայից նրան նորից մեծ
իշխանի հրամանագիր ուղարկեցին, նա հրաժարվեց հոգուտ Մոսկ-
վայի: Հետեյալ—1366 թվին Մոսկվայի և Սուզդալի համաձայ-
նությունն ամրապնդվեց տասնհինգ տարեկան Դիմիտրի Իվանո-
վիչի ամուսնությամբ Դիմիտրի Կոնստանտինովիչի աղջկա հետ:

Մոսկվայի մյուս՝ զգալիորեն ավելի ուժեղ արևոյան հանդես
յեկավ Տվերի իշխան Միխայիլ Ալեքսանդրովիչը, վոր մոտիկ ազ-
գակցական հարաբերության մեջ էր գտնվում Լիտվայի իշխան
Ոլգերդի հետ: Միխայիլին և Ոլգերդին կապում էր Մոսկվան
թուլացնելու և նրա «հավաքադրական» քաղաքականությունը դա-
գարեցնելու ընդհանուր ձգտումը: Լիտվայի իշխանների տիրա-
պետության ներքո այն ժամանակ ուղտական շատ մարզեր կա-
յին, ընդգրկում Ոլգերդն ընդհանրապես մոտադրություն ունե-
ր իր ազդեցությունը տարածել ուղտական բոլոր հողերի վրա:
Հատկապես նրան գրավում էր Նովգորոդը և Պսկովը գրավելու
հեռանկարը: Հենց այս պատճառով Ոլգերդն ուրախությամբ ալ-
տիյ մասնակցություն ունեցավ Մոսկվայի դեմ Տվերի մղած
պայքարին և շատ անգամ իր զորքերը ուղարկեց Մոսկվայի հողը:
Տվերի իշխանի խնդրանքով նա յերկու անգամ մոտեցավ
Մոսկվային և այն չըջապատեց: Սակայն լիտվական իշխանների
հափշտակողական մտայնության իրականացումը Մոսկվայի նման
այդպիսի մեծ, ուղտական ժողովրդի ազդեցին միավորման կենտ-
րոն դարձող ուժի գոյության պայմաններում, միանգամայն անե-
րեակայելի յեր: Թեպետ և Ոլգերդի յերևալը Մոսկվայի մոտ
միշտ հանկարծակի յե յեղել, սակայն Մոսկվան վերջինը նրան
չհաջողվեց: Նախկին կաղնե պարիսպների փոխարեն հենց նոր
(1367 թ.) քարե բարձր պարիսպներով չըջափակված և ընտիր
գնդերով պաշտպանվող Մոսկվան անառիկ հանդիսացավ: Լիտ-
վայի իշխանը, կողոպտելով բնակչությանը և հրի մատնելով
չըջապատող գյուղերը, ամեն անգամ նահանջում էր Մոսկվայից
և վերադառնում Լիտվա:

Մոսկվայի վրա կատարած իր յերկրորդ արշավանքից հետո
(1370 թ.) Ոլգերդն ստիպված էր զինադադար կնքել Դիմիտրի
Իվանովիչի հետ:

Չրվելով նրա ոգնությունից, Տվերի իշխան Միխայիլ Ալեք-
սանդրովիչը դիմեց Վոսկե Հորդային, ուր և ալտիյ ոժանդա-
կություն ստացավ: Հեշտությամբ ձեռք բերելով մեծ իշխանի
հրամանագիրը, նա այդուհանդերձ փաստորեն չկարողացավ նրա-
նից ոգտվել, վորովհետեւ բավականաչափ ուժ չունեւ: Իմանա-
լով, վոր Մոսկվայի իշխանը նրանից զգալիորեն ուժեղ է, Վոսկե
Հորդան նրան առաջարկեց ոժանդակություն իր զորքով, սա-
կայն Միխայիլ Ալեքսանդրովիչն ստիպված յեղավ հրաժարվել
այդ առաջարկից, վախենալով դրանով ընդհանուր ատելություն
առաջացնել իր դեմ, մանավանդ վոր լիտվական զորքերի հաճա-
խակի հրավիրումը նրա կողմից՝ նրա դեմ ուժեղ անբավականու-
թյուն էր առաջացրել հյուսիս-արեւելյան բոլոր իշխանություննե-
րում:

Վոսկե Հորդայից նա վերադարձավ խանի լիազոր Սարիսո-
ջայի հետ՝ հավատացած լինելով, թե միայն հրամանագիր ստա-
նալու փաստը և Վոսկե Հորդայի հատուկ լիազորի գալն իր
հետ՝ միանգամայն բավական է, վոր Մոսկվան իրեն յենթարկվի:

Սակայն դեպքերի հետագա զարգացումը ցույց տվեց, վոր
խանի հրամանագրերի անխոս կատարման ժամանակներն անցել
են: Իմանալով Տվերի իշխանի ձգտումները՝ Դիմիտրի Իվանովիչը,
ուշադրություն չդարձնելով խանի հրամանագրին, վոր պարտա-
գրում էր վլադիմիրցիներին և մյուս քաղաքների բնակիչներին
յենթարկելու Միխայիլ Ալեքսանդրովիչին՝ վորպես մեծ իշխա-
նի, նրանց բոլորին յերդվեցրեց և պահանջեց հավատարիմ լի-
նել իրեն: Յերբ Միխայիլ Ալեքսանդրովիչը և Սարիսոջան հան-
դիսավոր կերպով յեկան Վլադիմիր, նրա բնակիչները կատարե-
լով Դիմիտրի Իվանովիչին տված խոստումը, նրանց չընդունե-
ցին: Խանի պայրացած ներկայացուցիչը պահանջեց Դիմիտրի Ի-
վանովիչից անմիջապես մեկնել Վլադիմիր: Սակայն Դիմիտրին
այդ պահանջին տվեց հանդիստ, արժանապատուությամբ և դեպի
իր ուժերը վստահությամբ լի պատասխան «Հրամանագիրը ստա-
նալու չեմ դնա, չեմ թողնի, վոր Միխայիլը Վլադիմիրի իշխան
դառնա, իսկ թո՛ւ թագավորի լիազորիդ ճանապարհը բաց ե»: Դրա
հետ մեկտեղ նա Սարիսոջային ուղարկեց հարուստ նվերներ և
Մոսկվա մեկնելու հրավերը: Փոքր տատանումներից հետո Սա-
րիսոջան ընդունեց նվերները և հրավերը: Դադադած դրանից,

Միխայիլ Ալեքսանդրովիչն ավերեց Մոսկվայի մի քանի քաղաքները և վերադարձավ Տվեր, վորտեղից իր տղային ուղարկեց Վոսկե Հորդա՝ բողոքելով Դիմիտրի Իվանովիչի և Մարիխոջայի դեմ: Դիմիտրի Իվանովիչն իր կողմից ճոխ պարզեցատրված Սաբիխոջայի խորհրդով նույնպես մեկնեց Վոսկե Հորդա: Պանին ևս որս մերձավորներին բերած նրա բազմաթիվ նվերները հարցը լուծեցին Մոսկվայի ոգաին: Դիմիտրի Իվանովիչը վոչ միայն մեծ իշխանի հրամանագիր ստացավ, այլ և ձեռք բերեց հարկերի չափի զգալի իջեցում: Դա Մոսկվայի խոշոր հաղթանակն էր: Մեկնելով Վոսկե Հորդայից՝ Դիմիտրի Իվանովիչը, Տվերի իշխանին իրենից կախման մեջ դնելու համար՝ խանից տառ հազար սուրբով գնեց Տվերի իշխանի տղային: Անհաջողութան մասնակցելով՝ Միխայիլ Ալեքսանդրովիչը նորից դիմեց Լիտվայի ոգնութան: Յերկար ջանքերից հետո նա հաջողեցրեց լիտվական դուքսի զալը: Վորպիսի նրանց չթողնեն մոտենալու Մոսկվային, Մոսկվայի դուքսերը դուրս յեկան նրանց հանդիման և ջարդեցին լիտվական պահպանական դունդը: Կալուզայի մոտերքում յերկու րանակներն էլ դասավորվեցին խոր և սեպածե ձորակի հակառակ կողմերում: Մահայն նրանց միջև ծակատամարտ տեղի չունեցավ, վորովհետև Դիմիտրի Իվանովիչը և Ուզերդը խաղաղութան պայմանագիր կնքեցին: Մոսկվան պարտավորվեց չանհանդուստանել Միխայիլ Ալեքսանդրովիչին: Տվերում, իսկ Լիտվան այդ պայմանով հրաժարվեց հետագայում ոգնութուն ցույց տալ Տվերի իշխանին:

Միխայիլ Ալեքսանդրովիչն իրեն վերավորված համարելով՝ չկարողացավ հաշտվել Մոսկվայի հաղթանակի հետ և մի անգամ ևս դիմեց Վոսկե Հորդա, խնդրելով ուղարկել իրեն հրամանագիր կամ ոժանդակութուն՝ զորքով: Նրա այդ խնդրերը մասամբ բավարարվեցին՝ խանի հատուկ լիազորը նրա համար բերեց խնդրած հրամանագիրը: Թեև վերված Վոսկե Հորդայի այդ ոժանդակութամբ, դրա հետ մեկանգ հույս գնելով թաթարական և լիտվական զորքերի ոգնութան վրա, դուրսբորբոք և անհամբեր Միխայիլ Ալեքսանդրովիչը 1375 թ. Դիմիտրի Իվանովիչին պատերազմ հայտարարեց: Մահայն նրա հույսերը և հաշիվները չարգարացան, նա զգալի վորեւս ոժանդակութուն չստացավ վոչ թաթարներից, վոչ էլ լիտվացիներից:

Դիմիտրի Իվանովիչը համարելով Մոսկվայի գնդերը, չարժանեց Տվեր: Մոսկվայի դուքսերին միացան Նովգորոդցիները և տառնեին նրա իշխանների զորքերը: Անցնելով միացյալ այդ ու-

ժերի դուրս՝ Դիմիտրի Իվանովիչը չընապատեց Տվերը: Պայքարի յեղբը վորոշված էր վոչ քիտայն Դիմիտրի Իվանովիչի տրամադրութան տակ յեղած գնված ուժերի գեղազանցութամբ, այլ և ժողովրդի ընդհանուր վրդովմունքով Միխայիլ Ալեքսանդրովիչի դեմ, վոր առաջ էր յեկել Վոսկե Հորդայի հետ նրա համաձայնութունների հետեանքով: Տվերին ոգնութան դուրս յեկող լիտվացիներն, իմանալով Մոսկվայի դուքսի չառությունը, հետ վերադարձան: Միխայիլ Ալեքսանդրովիչը հասկացավ հետագա պայքարի անհուսալիությունը և դիմեց Դիմիտրի Իվանովիչին և հաշտություն խնդրեց: Դրա հետեանքով կնքված համաձայնութամբ Մոսկվայի գլխավոր, առավել ուժեղ և համառ մրցակիցը դրվեց Մոսկվայից կախվածութան, նրան յենթարկվածութան դրութան մեջ:

Այդ համաձայնութամբ Միխայիլ Ալեքսանդրովիչը իր և իր վորդիների կողմից պարտավորվում էր իրեն Դիմիտրի Իվանովիչի կրտսեր յեղբայր համարելու, նրա հետ միասին արչավի դուրս դալու, այլևս չձգտելու մեծ իշխանությունը կամ Մոսկվան ձեռք բերելու վոչ ինքնուրույն և վոչ էլ թաթարների միջոցով:

Հաշվի առնելով ողորական իշխաններին իրար դեմ հրահրելու վոսկե-հորդայական քաղաքականությունը՝ համաձայնությունն արգելում էր Տվերի իշխանին վորեւս համաձայնության մեջ մտնելու Վոսկե Հորդայի հետ և պահանջում էր, վոր Տվերի իշխանը հրաժարվի հրամանագրից այն դեպքում, յեթե Վոսկե Հորդան նրան մեծ իշխանի հրամանագիր առաջարկի: Կաշիների իշխանությունը, վոր առաջ մտնում էր Տվերին յենթակա հոգերի կազմի մեջ, հայտարարվեց ինքնուրույն, իսկ փաստորեն դրվեց կախման մեջ Մոսկվայից:

Ալեքսանդր, համաձայնության կարեորագույն պայմաններից մեկն էր Տվերի իշխանի՝ զորքով թաթարների դեմ դուրս գալու պարտավորությունը, յեթե Մոսկվայի մեծ իշխան Դիմիտրի Իվանովիչը արչավ հայտարարի նրանց դեմ: Ռուսների թաղնված իղձը, վորի մասին առաջ լացահայտորեն չէր խոսվում և անհրաժեշտ դեպքում այլաբանորեն ակնարկվում էր, հիմա պարզ և հստակ ձևով մարմնացավ պայմանագրի հիմնական կետերից մեկում: Մրանից քիչ առաջ Սեմյոն Գորդին իր կտակի մեջ ժառանգներից համերաշխություն պահանջելով և նախազգուշացնելով դժտություններից՝ ցանկանում էր առել, թե այդ համաձայնությունը և համերաշխությունը անհրաժեշտ և ոտարեկրթյա տիրապետությունը տապալելու համար, բայց չէր համար-

ձակվում իր միտքն ուղղակի ասել, այլ դիմում եր պատկերավոր արտահայտությամբ. «Այս խոսքերը գրում եմ ձեզ նրա համար, վորպեսզի մեր մոմը չհանգչի»:

Այդ մոմը վոչ միայն չէր հանգչում, այլ և Դիմիտրի Իվանովիչի որով սկսեց վառ լույս տալ: Դա արտացոլվեց պայմանագրի հետևյալ կետում. «Յեթե թաթարները դան մեր կամ քո դեմ, մենք և դուք միասին միահամուռ ուժերով պետք ե կովենք նրանց դեմ, յեթե մենք դնանք նրանց դեմ, դու ես մեզ հետ միասին պետք ե դնաս նրանց դեմ»: Հետևապես, պայմանագիրը վոչ միայն նախատեսում եր միատեղ դործողություններ թաթարների հարձակումը հետ մղելու համար, այլ և հնարավոր եր համարում ակտիվ յեղովթը նրանց դեմ: Ուժի և աճող հզորություն գիտակցությունը հնարավորություն եր տալիս Մոսկվային ուղղակի և բացեիքաց հայտարարելու Վոսկե Հորդայի հետ ուղմական ընդհարման իր պատրաստության մասին:

Մոսկվայի փայլուն հաղթանակը Տվերի դեմ և նրանց միջև կնքված համաձայնության պայմանները Տվերի նախկին հովանավորողներին մեջ առաջացրին զայրույթի պռոթկում և յերկյուղ՝ դեպքերի հետագա դարգացման նկատմամբ:

Լիտվայի իշխան Ուլեբորը, չհամարձակվելով անմիջապես յեղնել Մոսկվայի դեմ, հարձակվեց Սմոլենսկի իշխանության վրա և ավերեց այն, վորպես պատիժ այն ոգնության համար, վոր ցովթը եր տվել Սմոլենսկի իշխանը Դիմիտրի Իվանովիչին՝ Տվերի վրա նրա կատարած արշավի ժամանակ: Լիտվան դրանից ավելի հեռու գնալուց յերկյուղ եր անում, իսկ յերբ 1377 թ. Ուլեբորը մահացավ, Լիտվայի իշխանների միջև պայքարն ուժեղացավ, վորի հետևանքով Ուլեբորի յերկու տղան՝ Սնդրեյը և Դիմիտրին՝ հոժարակամ ծառայության անցան Մոսկվայի իշխանի մոտ:

Վոսկե Հորդայի անբավականության հետևանքներն զգալիորեն լուրջ յեղան: Խանի անունով կառավարող Մամայը այդ ժամանակ խան դարձավ: Խելոք և հեռառես քաղաքագետը հասկանում եր, վոր Մոսկվայի չափազանց ուժեղացումը և բարձրացումը սպառնալիքի տակ ե դնում թաթարների հետագա տիրապետությունը ռուսական յերկրներում: Դիմիտրի Իվանովիչի բացահայտ արհամարհանքը Հորդայի կարգադրությունների հանդեպ, խանի կողմից Տվերի իշխանին տված մեծ իշխանի իրավունքը ճանաչելուց նրա հրաժարումը՝ զրդուում եյին Մամային և նրա արքունական մերձավորներին: Վոսկե Հորդայի աչքում դա

Ճակատամարտ Կուլիկովյան դաշտում
Մանրանկար ձեռագիր հրատարակությունից

դեռ չլսված հանդիմութուն եր: Թաթարների բոլոր բարձր աս-
տիճանավորները, զորավարները և կառավարողները սովորել
էին ուսն իշխանների հարկադրական հնազանդությանը, խանի
կամքի անխոս կատարմանը, հաճախակի մեծ նվերներին: Նրանք
բոլորը հիշում էին, վոր բոլորովին վերջերս Դիմիտրի Իվանո-
վիչը, վիճարկելով Տվերի իշխանի հետ մեծ իշխանի իրավունքը,
հարկ համարեց գալ Վոսկե Հորդա և խանի ձեռքից հրամանա-
գիր ստանալ:

Մամայը նախ և առաջ վորոշեց դաժանորեն պատժել Մոսկ-
վայի ձեռքի տակ անցած իշխաններին՝ նրա համար, վոր նրանք
մասնակցել են Տվերի դեմ արշավին և ընդունել են Մոսկվայի
առաջնութունը:

Մամայի կարգադրությամբ թաթարական մեծ ջոկատներ
ուղարկվեցին Նիժնի-Նովգորոդի և Նովոսիլիի շրջանները: Կոզուպ-
տելով և ծեծելով բնակչությանը, ամայացնելով քաղաքները և
այրերով գյուղերը, թաթարական զինվորները բացականչում
էին. — «Ինչու կովեցիք Տվերի դեմ»: Նրանց հանկարծակի հար-
ձակման պատժիչ բնույթը միանգամայն պարզ եր: Իմանալով,
վոր Կաչինի իշխանութունը հեռացել է Տվերից, նրանք ներխու-
ժեցին նրա սահմանները և այրեցին Կաչին քաղաքը, իսկ հետո
չառ դերիներ վերցնելով հեռացան:

Պարզ եր, վոր պատժիչ այդ գործողութուններով Վոսկե
Հորդան չի սահմանափակվի:

Յերկյուզ կրելով Մոսկվայի յերկրի վրա թաթարական զոր-
քերի հանկարծակի հարձակումից, Դիմիտրի Իվանովիչը շատ
զորք հավաքեց և մեկնեց Ուկայի մյուս կողմը: Տագնապը վազա-
ժամ դուրս յեկավ: Թաթարները չիբեացին: Յերկու տարի հան-
գիտտ անցավ:

1377 թ. թաթարները մինչև այդ անհայտ արքայորդի
Արապչիի հրամանատարությամբ նորից հարձակվեցին Նիժնի-
Նովգորոդի յերկրի վրա: Իրենց անխուժության հետևանքով
հանկարծակիի բերված՝ Նիժնի-Նովգորոդի զորքերը և նրանց
ոժանդակության յեկած Մոսկվայի զնդերը Պյանա գետի մոտ
ջարդվեցին: Նիժնի-Նովգորոդը թաթարները վերցրին և ավերեցին:

Այդ հաղթանակը յողևորեց թաթարական զորապետներին և
հետևյալ՝ 1378 թ. Մամայը թաթարական յերկու ուժեղ ջոկատ
ուղարկեց ուսական հողերը: Դրանցից մեկը հարձակվեց Նիժնի-
Նովգորոդի վրա, իսկ մյուսը Բեգիչի հրամանատարությամբ

զնաց Մոսկվայի վրա: Իմանալով թաթարների մոտենալու մասին՝ Դիմիտրի Իվանովիչն անմիջապես շարժվեց նրանց հանդիման և նրանց հետ ընդհարվեց Ռյադանի իշխանության սահմաններում, Ուլայի աջ վտակի՝ Վոժա գետի ափերին:

Անցնելով գետը՝ թաթարները բարձրաձայն աղաղակով հարձակվեցին Մոսկվայի գործի վրա, վորը պատասխանեց յեռանդուն գրոհով յերեք կողմից: Կենտրոնում հրամանատար երինքը Դիմիտրի Իվանովիչը, իսկ թեև երում—Պրոնսկի իշխան Դանիլը և Մոսկվայի գրանիկ Տիմոֆեյը: Թաթարները գլխովին ջարդվեցին և խուճապահար փախան Վոժայի մյուս կողմը, ընդվորում փոխադրման ժամանակ առաջացած իրարանցման պատճառով շատ թաթարական հեծյալներ խեղդվեցին: Գիշերը և առավոտյան խիտ ձառախուղը խանդարեցին անմիջապես հետապնդում կազմակերպելուն: Միայն հաջորդ օրվա կեսին Մոսկվայի գործերը առաջ շարժվեցին և տախտանում գրավեցին հակառակորդի ամբողջ գումակը: Այդ պարտությունից չարացած՝ Մամայը հարձակվեց Ռյադանի մարզի վրա և ամբերեց այն պատճառով, վոր թաթարական զորքերի անհաջողությունը տեղի յե ունեցել այդ իշխանության սահմաններում: Հարձակումից փախեցած՝ Ռյադանի իշխան Ուլեգ Իվանովիչը մեկնեց Հոբոլա և իր հպատակներով չափանց խանին:

Թաթարների պարտությունը Վոժայի մոտ՝ ուռսական զորքերի առաջին լուրջ հաղթանակն էր նրանց դեմ: Այդ հաղթանակը ցույց տվեց Մոսկվայի զնդերի մարտական լավ պատրաստությունը և մինչև այդ անհաղթելի համարված թաթարական զորքերի պարտություն հնարավորությունը: Ռուսական ազգային միավորման սկսված պրոցեսն անկասկած անդրադարձել էր Մոսկվայի գործի բարոյական փիճակի վրա: Դրանք արդեն անջատ, տեղական շահերով ապրող, հաճախ իրար հետ պատերազմող և պատահարար իրար միացած առանձին իշխանների զնդեր չեյին, վորոնց հետ կարկա գետի մոտ մի ժամանակ թաթարները հանդիպել էյին և վորոնց՝ չնայած նրանց հերոսական դիմադրությունը՝ առանձին առանձին ջարդել էր Բատուն:

Միացած մի միասնական հրամանատարություն ներքո, վոր ժառանգական հազարապետի պաշտոնը վերացնելուց հետո Դիմիտրի Իվանովիչն իր վրա վերցրեց, Մոսկվայի գործն արդեն իրեն գիտակցում էր վորպես մի միասնական ամբողջություն, վորը պաշտպանում և ամբողջ Ռուսաստանի շահերը:

Բարոյական իր հակադրական նշանակությունը հանդերձ,

Մոսկվայի իշխանների հաղթանակը Վոժայի մոտ Վոսկե Հորդայի և Մոսկվայի բացահայտ պայքարի միայն սկիզբն էր: Այդ հաղթանակել էյին և Դիմիտրի Իվանովիչն ու նրան յենթակա իշխանները և Մոսկվայի բոյարությունը: Բոլորի համար պարզ էր, վոր պետք և սպասել, թե թաթարական բոլոր ուժերը կհարձակվեն Մոսկվայի վրա, ուստի և անհրաժեշտ է շտապ պատրաստվել դրա դեմ:

1380 թ. ամառվա սկզբին Մոսկվայում սկսեցին լուրեր տարածվել Մամայի արշավանքի նախապատրաստության մասին: Ի հաստատումն այդ լուրերի՝ Ռյադանի իշխան Ուլեգ Իվանովիչի կողմից մի ձիավոր յեկավ և հաղորդեց, թե Մամայը մեծ զորքով մոտեցել է Դոնին և կանգ է առել Վորոնեժ գետի մոտերքը: Դիմիտրի Իվանովիչը, վորը վաղուց պատրաստվում էր Վոսկե Հորդայի հետ բաղխվելու, հենց վոր տեղեկություն ստացավ թաթարական զորքերի շարժման մասին, իսկույն հեծյալներ ուղարկեց յենթակա իշխանների, մարդերի և իշխանությունների մոտ: Հատուկ կոչնակներ և մունեռիկներ գլուղերում և քաղաքներում բարձրաձայն հայտարարում էյին Մամայի դեմ պատերազմը սկսվելու մասին, և կարգում էյին իշխանական հրովարտակներ:

Մոսկվա առաջինն յեկավ Դիմիտրի Իվանովիչի հորեղբոր վորդի Սերպուխովի իշխան Վլադիմիր Անդրեյիվիչը: Հենց այդ ժամանակ Մոսկվայում լուր ստացվեց Ռյադանի իշխան Ուլեգի դավաճանություն մասին: Մտածելով միայն իր մասին՝ Ուլեգը գաղտնի բանակցություններ մեջ մտավ լիավական իշխան Յագայելի և Մամայի հետ՝ յերկուսի մոտ ել հատուկ լիազորներ ուղարկելով: Ուլեգը հայտնում էր Յագայելին Մամայի արշավի մասին և առաջարկում էր նրան միանալ թաթարների հետ՝ նրանց հաղթանակից հետո Մոսկվայի հողերը Ռյադանի և Լիտվայի միջև բաժանելու պայմանով: Մամային ուղղված նամակում նա գանդառվում էր Մոսկվայի իշխանից վորպես նրան հուռց վիրավորողից, լիակատար նվիրվածություն էր արտահայտում Վոսկե Հորդային և Մամային համոզում էր, վոր Դիմիտրի Իվանովիչը չի համարձակվի մարտի բռնվել թաթարական զորքերի հետ և կաշխատի մի վորեւ տեղ թաղնվել:

«Տե՛ր իմ, յես լսել եմ, — դրում էր Ուլեգը Մամային, — վոր դու ուզում ես դնալ և սպանալ քո ծառա՝ Մոսկվայի իշխան Դիմիտրուն: Լուսավայլ թաքսիոր, հիմա հասնել է վոսկու և շատ հարստությունների ժամանակը: Դիմիտրի իշխանը հենց վոր լսի քո գայրազին անունը, կփախչի հեռու տեղերը՝ կամ Մեծ

Նովգորոդ, կամ Դմիտրի, իսկ Մոսկովայի հարստութիւնը կգտնուի քո ձեռքում, իսկ ինձ, Ուլգ Ռյազանսկուս, քո ստրուկին, քո վորդոմածութիւնը շնորհիր»¹:

Ուլգի դավաճանութեան լուրի հետ միասին Դիմիտրի Իվանովիչն իմացավ նաեւ Լիտվայի իշխանի և Մամայի դաշինքի մասին: Այդ լուրերը հուզեցին Մոսկովային, սակայն Դիմիտրի Իվանովիչի և նրան մոտ կանգնած բոյարների և իշխանների վճռակա՝ նախկին վրա չազդեցին: Խորհրդակցելով Վլադիմիր Անդրեյի-վիչի հետ՝ նա յերկրորդ անգամ ձիավորներ ուղարկեց բոլոր շրջանները՝ զորքերի առաքումն արագացնելու կոչով:

Յերբ Մոսկովա ժամանեցին յենթակա մի քանի իշխաններ, Դիմիտրի Իվանովիչը նախքան վերջնական վճիռ ընդունելը, հրավիրեց ռազմական խորհուրդ: Ընդհանուր ատելութիւնը դարսվոր հարստահարիչների դեմ, ամոթալի, հյուժող լուծը թոթափելու վաղեմի փափազը միահամուռ վորոշման հանգեցրեց: Դիմիտրի Իվանովիչի հրովիրած խորհուրդը վորոշեց՝ կանխել Մամայի հնարավոր միացումը Լիտվայի իշխանի հետ և նրան չթողնել Մոսկովային մոտենալու: Ռյազանցի Ուլգը սխալվեց: Դիմիտրի Իվանովիչը վոչ միայն չփախավ Նովգորոդ, այլ ինքը շարժվեց Մամայի զորքի դեմ: Այն մոմը, վորի մասին խոսում էր Սեմյոն Գորդին, բոցավառվեց վառ բոցով: Չորք ուղարկելու մասին յենթակա իշխաններին Դիմիտրի Իվանովիչի ուղղած կոչն արագորեն տարածվեց բոլոր իշխանութիւններում և շրջաններում վորպէս ուրախալի և յերկար սպասված լուր: Այբող ատելութիւնը հարստահարողների և բռնակալների՝ թաթարական խաների և բարձր աստիճանավորների հանդեպ՝ վոտքի հանց ժողովրդական լայն մասսաներին: Յենթակա իշխանները զորքերի հետ միասին դեպի հավաքատեղի հաշտարարված Մոսկովա ելին անընդհատ ժամանում՝ կամավորական բազմաթիվ ջոկատներ: Ամբողջ ժողովուրդը, թեև հողնած եր, ուժասպառ յեղած ծանր լծի տակ, համերաշխորեն արձադանդեց կոչին: Բոլորին հասկանալի լիք, թե ինչի՝ համար և ում դեմ պետք և կովել:

Նկարագրելով արշավի նախապատրաստումը Մամայի դեմ՝ Կուլիկովիչան ճակատամարտի հնազույն պատմադրույցը՝ «Չազոնչիխա»-ն ասում և. «Մոսկովայում ձիերն են խորինջում, փառն և հնչում ամբողջ Ռուսաստանում, Կոլոմնայում շաչում են

շեփոռները, Սերպուխովում թմբուկ են հարում, Դանուբի ափերին զրոշակներն են բարձրացել, Նովգորոդում վեշեյի դանդըն և դոդանջում»: Այդ ընդհանուր խանդավառութիւնն ու վորդեփոթիւնը բոլորին հաղթանակի հավատ եր ներշնչում:

Մամայի դեմ արշավանք կազմակերպելու վորոշումն ընդունելուց հետո հավաքատեղի նշանակված եր Կոլոմնան: Թաթարական զորքերի շարժման մասին տեղեկութիւն ստանալու համար շուրջընդանայն տափաստաններն ուղարկվեց պահպանական հեծյալ ջոկատ՝ Ռոդիոն Ռիթեմսկու, Յակով Ուսատու և Վասիլի Տուպիկի հրամանատարութեամբ: Ռիթեմսկին շուտով լուր ուղարկեց, թե Մամայը առաջ և շարժվում Յազայլոյի հետ միանալու համար:

Մոսկովայի զնդերի և Մոսկովայում հավաքված զորքերի և ջոկատների յելույթը տեղի ունեցավ 1380 թ. ոգոստոսի 20-ին: Յելույթից առաջ Դիմիտրի Իվանովիչը Վլադիմիր Անդրեյի-վիչի հետ միասին ստուգատես արեց՝ շրջադիտելով Դեմիտրի լայնատարած դաշտում շարված ամբողջ զորքը: Ստուգատեսից հետո զորքը արշավի դուրս յեկավ: Թմբուկ դարկին, շեփոր հնչեցին, փող փչեցին:

Կոլոմնա շարժվեցին յերեք զորասյուներով: Ճանապարհին նորանոր զորքեր և ջոկատներ ելին միանում: Ոգոստոսի 24-ին Կոլոմնայում Մոսկովայից դուրս յեկած բոլոր զորասյուները միացան: Այստեղ նրանք միացան յենթակա իշխանների սպառող զորքերին: Ռուսական բոլոր վաչրերից զորքեր ելին հավաքվում: Այստեղ ելին Բելուգերսկի իշխաններ Ֆեոդոր Սեմյոնովիչը և Սեմյոն Միխայլովիչը, Կարգուսլի իշխան Գլեբը, յարոսլավցի Անդրեյը, սոստովցի—Դիմիտրին, Սերպեյսկից—Լեվը, Դրուցկից՝ Դիմիտրին և Վլադիմիրը, Յելեցի, Մեչչերայի, Մուրոմի, Ուստյուգի իշխանները և այլն:

Թաթարների դեմ մղվող կովի ընդհանուր ազգային նշանակութեան դիտակցութիւնը բոլոր իշխաններին համախմբեց Մոսկովայի իշխանի շուրջը:

Չկային միայն ռյազանցիները, սախրցիները և Նովգորոդցիները: Ռուսական զորքի ընդհանուր թիվը հարյուր հիսուն հազար հոգու յեր հասնում: Դեռ յերբեք ռուսական բանակն այդպիսի հսկայական քանակի զինվոր չեր ունեցել:

Այն ժամանակ ինչպէս ռուսները, այնպէս ել թաթարների բանակի զլիավոր բաղկացուցիչ մասը հեծելազորն էր: Հետևազորը պետք է միայն քաղաքները պահպաներ և պաշտպաներ: Այդ

¹ Ն. Կոստոմարով. Исторические монографии и исследований, 42 528, 1908 թ. հրատ.

պատճառով եւ բանակում հետեակի պակասն զգացվում եր: Զորքն սպառազինումը խիստ բազմազան եր, վորովհետեւ ամեն մեկը զինվում եր իր հաշվին՝ իր դրութեան և միջոցների համադրատախան:

Նետերի և թրերի հարվածից պաշտպանվելու համար այն ժամանակ զինվորները պարուրվում եյին պաշտպանողական հատուկ դրահագրեւոտով: Այդպիսի դրահային նախ և առաջ առահովիչ զինարկները—սրածայր յերկաթյա ուղավարտները ողակահյուս ցանցով, վորը ծածկում եր դեմքը, վիզը և ուսերը: Մաղավարտի առջևից, դեմքի մեջտեղից, զթի վրայից, վերից վար եր իջնում յերկաթյա պաշտպանական շերտիկ, վորը «բիթ» անունն ստացավ: Մարմինը ծածկելու համար զործածվում եր վերտապրահը՝ լարացանցի թևերով մի հագուստ, վորը հասնում եր մինչև ծնկները: Բացի այդ՝ վերտապրահի վերևից, կրծքի և մեջքի վրա հաղնում եյին մետաղյա դրահագրեւոտ—կրծքակաշիկներ: Այդպիսի դրահագրեւոտ հագնում եյին նաև ձեռքերին և վուրջներին: Յուրաքանչյուր հեծյալ քառակուսի կամ կտր վահան ուներ: Մովորաբար վահանները չեբկում եյին կարմիր դուխով: Զրավորները զինված եյին կարճ սրերով, կեռ թրերով, դանակներով կամ դաշույնով, նիզակներով, նիզանետերով (կարճ նիզակներով՝ նետելու համար), նետ և աղեղներով, տապարներով, կացիններով, դավադաններով: Հետեակի մարտի համար յուրաքանչյուր զինվոր ուներ լախտ՝ մի փոկ կամ չղթա, վորի մի ծայրին կար ձեռքին հագցվող ողակ, մյուսին՝ մետաղյա զուռդ կամ քար:

ԿՈՒՆԿՈՎՅԱՆ ՃԱԿՏԱՍՍԱՐՏԸ

Կոլոմնայում Դիմիտրի Իվանովիչը նորից զորքերի ստուգատես արեց և սահմանեց յերթակարգը: Ինչպես յերևում ե, լսելով Դիմիտրի Իվանովիչի պատրաստութիւնների մասին՝ Մամայը Կոլոմնա ներկայացուցիչ ուղարկեց՝ առաջարկելով տուրք վճարել այն չափով, վորքան Վոսկես Հորդան ստանում եր Ուզբեկ և Ջանիբեկ խաների որով: Համաձայնվելով պակասեցված տուրք վճարել Դիմիտրի Իվանովիչին այդ առաջարկին մերժումով պատասխանեց: Զորքը յերթի դուրս յեկավ: Ճանապարհները և թաթարական ձմեռանոցները լավ ճանաչող տաս վաճառականների վերցրին վորպես ուղեցույց: Կոլոմնայից զորքերը դնացին վոչ թե Ռյազանի հողերով, թեպետ և այդ ճանապարհն ամենակարճն եր, այլ

Գրեթե 4000 զինվորական զոհվեցին Մոսկվայի ճակատամարտում:

վոչ մեծ թեանցումով՝ Ոկայի ձախ ամուլ: Այդ արվում էր կան-
խամտածված ձևով՝ խուսափելու համար Ռյազանի զորքի հետ
ընդհարվելուց:

Այնտեղ, ուր Լուպանյա Գետը Ոկա յե թափվում, Դիմիտրի
Իվանովիչը միտրյա դադար արեց: Այստեղ նրան իր հետեակ
զորքով միացավ Մոսկվայի զորավար Վելյամինովը: Հեծյալ զոր-
քըն Ոկայի մյուս ամրո փոխադրվելուց հետո՝ հետախուզության
համար ուղարկվեց հեծյալ ընտիր մի ջոկատ՝ Մեմյոն Մեյիքի հրա-
մանատարությամբ: Հետեակ զորքը զորավար Վելյամինովի հետ
վորոչ ժամանակ թողնվեց այդտեղ՝ անցումները պահպանելու և
ուշացածներին դիմափորելու համար: Դեպի Դոնը տանող ճանա-
պարհին իրենց զորքով ուղևորին միացան Լիտվայի իշխաններ
Անդրեյ և Դիմիտրի Ոլգերդովիչները: Այժմ ուղին անցնում էր
Ռյազանի հողերով: Բոլոր զորքերին խոտազույն հրաման էր տրե-
ված՝ վոչ մի բանով վիրավորանք չհասցնել բնակիչներին: Դի-
միտրի Իվանովիչը գիտեր, վոր Ռյազանի զորքերը վտանգավոր
չեն, սակայն իր ուժերը չլիարելու համար՝ ամեն միջոց ձեռք էր
առնում նրանց հետ ընդհարումից խուսափելու համար:

Մոտենալով Դոնին, Նեկրյադվա գետը Դոնը թափվող տե-
ղեց վոչ հեռու, Մոսկվայի զորքերը կանգ առան՝ սպասելով հե-
տեակի դալուն: Յերկու յերեք ուր հետո, Մեմյոն Մեյիքի պահ-
պանական գնդի ձիավորները հայտնեցին, վոր Մամայը Դոնի
մյուս կողմումն է դառնում, յերեք վոչ մեծ չվերթի վրա: Մոսկ-
վայի զորքերի արշավի մասին նա վոչինչ չգիտեր և, սպասելով
Ոլգե Ռյազանսկու և Յազայլո Լիտովսկու զորքին, դանդաղ
առաջ էր շարժվում: Այդ ժամանակ հասան ուղևորական զորքի հետ
մնացած բոլոր մասերը:

Մոսկվայի գինյորական պետերի առջև հարց ծագեց՝ այս-
տեղ սպասել թաթարներին, թե՞ անցնել Դոնը և դնալ թշնամու
դեմ հանդիման: Թե՞ մեկը և թե՞ մյուսն ունեյին իրենց դրական և
բացասական կողմերը: Դոնի վրայով փոխադրվելը, անհաջողու-
թյան դեպքում, կկտրեր նահանջի ամեն մի ճանապարհ և այս
տեսակետից վտանգավոր էր: Սրա հետ մեկտեղ, փոխադրվելով
Դոնի վրայով, ուղևորական զորքերը կարող էյին խանդարել թա-
թարական ուժերին միանալու լիովականի հետ, վոր իհարկե զղա-
լիորեն ավելացնում էր հաջողության յերաշխյքները: Դիմիտրի
Իվանովիչի կողմից հրավիրված խորհրդում կարծիքները բաժան-
վեցին: Մի փոքր մասը խորհուրդ էր տալիս դուռը լինել, մաս-
նացույց անելով այն, վոր թշնամիները շատ շատ են, այնտեղ

են՝ թաթարները և ոչաղանցիները և Լիտվան: «Յեթե դեռ թող-
նենք մեր հետևը—ասում եյին զգուշության կողմնակիցները—
զժվար կլինի գալ, իսկ մենք պետք և հետ դառնալու ճանապարհ՝
պահենք»:

Ավելի փորձված և վճռական մարդիկ հակառակ խորհուրդն
եյին տալիս.

«Յեթե համառ ճակատամարտ ես ուզում, կարգադրիր այսոր
և եթ փոխադրվելու, վորպեսզի վոչ վոքի մտքով չանցնի հետ
դառնալ: Թող ամեն մեկը կովի անխաղախ, թող չմտածի փրկի-
վելու մասին, այլ ժամ ու ժամ ուղասի իր մահվան. ասում են,
թե նրանց ուժերը շատ են, դրա առաջ մենք չնիտք և կանգ առ-
նենք...»¹:

Խորհրդում Դիմիտրի Իվանովիչն ասաց. «Սիրելի՛ մտերիմ-
ներ և յեղբայրներ: Գլտեք, վոր յես յեկել եմ այստեղ վոչ թե
Ռեզին և Յազայլոյի նայելու կամ Դոն դեռը պահպանելու, այլ
ոռւտական հողը զերությունից և քայքայումից ազատելու կամ
իմ զլուխը Ռուսիայի համար զոհելու:

Պատվարի մահն անպատիվ ապրելուց լավ և: Լավ կլինի
բոլորովին չեղնել թաթարների դեմ, քան յեղնել և վոչինչ չա-
նելով հետ վերադառնալ:

Այսպիսի կզմանք Գոնի այն կողմը և այնտեղ կամ կհաղ-
թենք և ամբողջ ոռւս ժողովուրդը կփրկենք կործանումից, կամ
մեր գլուխները կգոհենք մեր հայրենիքի համար»:

Խորհուրդը մեծամասնությամբ արտահայտվեց փոխադրվելու
կողմ: Այդ վորոշումը համապատասխանում էր ընդհանուր վոքեո-
րությանը և հնարավորութուն էր տալիս ոռւտական զորքին և
զորապետներին մարտական նախաձեռնությունն իրենց ձեռքը
վերցնելու:

Զորքերը հրաման ստացան կամուրջներ կառուցելու և ան-
ցարաններ վորոնելու:

Փոխադրման ժամանակ անապատելիորեն սրարշավ յեկավ
Սեմյոն Մելիքն իր ջոկատով և հայտնեց, վոր ինքն արդեն ճա-
կատամարտել և թաթարական առաջապահ զորամասերի հետ:
Այսպիսով Մամային հայտնի դարձավ ոռւտական զորքի գալը:
Մելիքի ասելով՝ Մամայն արագորեն առաջ էր շարժվում, այն
հաշվով, վոր մինչև Յազայլոյի դալը խանգարի ոռւտական զոր-
քի փոխադրվելուն: Իսկապես, սեպտեմբերի 8-ի գիշերը, յերբ

Զրահազգեստ, դանված կուլիկովյան դաշտում

¹ Ն. Կոստոմարով. Исторические монографии и исследований, 1930 №.,
42՝ 535:

Դիմիտրի Իվանովիչի գործերը փոխադրվում էյին Դոնով: Մամայը հանդատի տեղավորվեց նրանից ընդամենը 7—8 վերստի վրա:

Ռուսական և թաթարական գործերը հանդիպեցին Նեպրյաշվա վտակի Դոնը թափվելու մոտակայքում: Բլուրներով և ձորակներով ծածկված, Սմոլկա, Կուրցա և Ստորին Դուբրիկ գետերով անջատված այդ վայրի կենտրոնը ճահճային մեծ դաշտ էր ներկայացնում, վորտեղ առատորեն բազմանում էյին կոցարները: Այստեղից էլ առաջացավ նրա անունը—Կոցարների դաշտ (Կուլիկովյան դաշտ): Գետերի սեպածե ափերին բոլոր կողմերում խիտ անտառ էր բուսած: Նույնալիս խիտ անտառով ծածկված էյին բազմաթիվ խոր ձորերը:

Մեկտեմբերի 8-ին խիտ մառախուղը ծածկեց ամբողջ վայրը: Մառախուղի քողի տակ ռուսական զորքերը մարտակարգ ընդունեցին և ձեռնառու դիրքեր գրավեցին՝ հաշվի առնելով վայրի կազմութունը և թաթարական զորքի տակտիկան: Այլ թևը չբռնելով եր Ստորին Դուբրիկի խորհուրդը և անտառածածկ ափերին, իսկ ձախը՝ Սմոլկայի սեպ սարերին: Զորքի այսպիսի դասավորումն անհնարին էր դարձնում, վոր թաթարական զորապետերը կիրառեն իրենց սիրած յեղանակը՝ հակառակորդին բոլոր կողմերից չրջապատել:

Առջևում իշխաններ Դիմիտրու և Վլադիմիր Դրուցկու հրամանատարությամբ կազմվեց առաջավոր դուռը, վորը կազմված էր զլխավորապես հետևակից: Նրա կազմի մեջ մտնում էր Վելյամինովի հետևազորը և Սեմյոն Մելիքի պահպանական ջոկատը: Առաջավոր զնդի հետևում կանգնած էր մի մեծ դուռը, վորի կողքին դասավորված էյին աջ և ձախ թևի զնդերը: Այլ թևի զնդի հրամանատարն էր Անդրեյ Ուդերդովիչը, իսկ ձախինը՝ Բելոզերսկի իշխանները: Մեծ զնդի ղուլի էր կանգնած Մոսկվայի զորավար Տիմոֆեյ Վասիլևիչը՝ Վելյամինովի: Մեծ զնդի հետևում կանգնած էր պահեստի դուռը՝ Դիմիտրի Ուդերդովիչի հրամանատարությամբ:

Դրանից բացի, ձախ թևի հետևում, խիտ անտառում դարան էր մտել մի հեծյալ ընտիր մեծ ջոկատ՝ Վլադիմիր Անդրեյևիչի և զորավար Դիմիտրի Բորրոկի զլխավորությամբ:

Զորքը մարտական պատրաստության բերելով՝ Դիմիտրի Իվանովիչը չրջադիտեց այն և վրդուրեց հայրենիքը պաշտպանելու իր կոչով: Ի պատասխան այդ կոչին, հնչեցին ճակատա-

Մոտենալով իրար՝ Թաթարական և ուսական զորքերը կանգ առան։ Պատմվածքի ստեղծող, ճակատամարտից առաջ, այն ժամանակվա սովորույթի համաձայն, մենամարտ եր տեղի ունենում։ Թաթարներից դուրս յեկավ հսկա Տելեքեյը, իսկ ուսա զինվորներից՝ մարտիկ-աբեղա Պերեսպետը։ Գլխով ձիերը՝ հակառակորդներն ամբողջ ուժով ընդհարվեցին նիզակներով։ Ուժեղ հարվածից ձիերը նստեցին հողի վրա, իսկ յերկու հսկաները մեռած՝ ձիերից վայր ընկան։

Իսկույն ևեթ փողերի բարձր հնչյունները և մարտնչող ձայներն ազդարարեցին ճակատամարտի սկսվելը։

Թաթարներն իրենց գլխավոր հարվածն ուղղեցին ուսական զորքի մարտական գծի կենտրոնին։

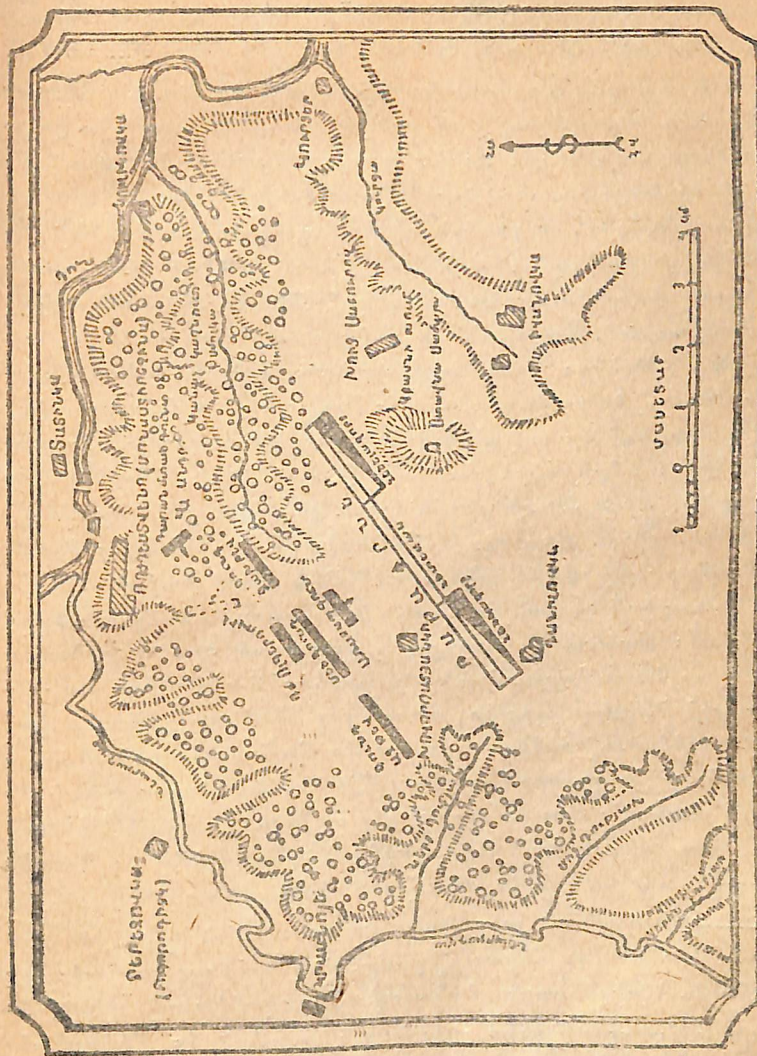
Առաջավոր գունդը, վորտեղ գտնվում եր Դիմիտրի Իվանովիչը, ընդունեց Թաթարների առաջին զրոհը։ Հետևելի ընտիր զորքը խիզախորեն մարտնչում եր Թաթարների հետ՝ առանց մի քայլ իսկ հետ նահանջելու։

«... Նիզակները ցողունի պես ջարդվում եյին, նետերը անձրևի պես թափվում եյին, փուշին փակում եր արևի ճառագայթները, սրերը փայլատակում եյին կայծակի նման, իսկ մարդիկ թափվում եյին ինչպես խոտը գերանգույց։ Արյունը ջրի պես թափվում եր և առյակներով հոսում...»։

Սակայն Թաթարական զորքերի քանակական գերազուցյունը շատ մեծ եր։ Շուտով ուսական հետևակ զորքն ամբողջովին ընկավ տեղն ու տեղը։ Հերոսական առաջավոր գունդը հերոսական մահով ընկնելուց հետո, Թաթարական զորքերը հնարավորություն չունեցան ընդգրկել թևերը և ամբողջ ուժով հարձակվեցին մեծ զնդի վրա։ Նորից սկսվեց ձեռնամարտը։ Արյունը առվակներով հոսում եր ամբողջ դաշտով և խոր թափանցում հողը։ Այնքան նեղվածք եր, վոր զինվորները չնչահեղձ եյին լինում։ Յերկու կողմից ել շատ զինվորներ եյին վռնջանում ձիերի սմբակների տակ։

«Վաչ միայն մարտնչողների ղենքերից, —ասում ե պատմվածքը, —այլ և իրենց սեփական հարվածներից և ձիերի վրտքերի տակ եյին մահանում և նեղվածությունից շնչակաուր լինում կուլիկովու դաշտում»։

Կռվողների մարտական, մոլեղին ձայները, ղենքերի շաչյունը, վորոտացող փողերը—բոլորը միախառնվելով խլացող զլըրդյուն եր դառնում։ Դիակների շատությունից ձիերը հազիվ չարժվում եյին։ Նեղվածությունն այնքան շատ եր, վոր մարտըն-

Զորքերը Կուլիկովյան դաշտում 1820 թ. սեպտեմբերի 2-ին։

չողները ձախ ձեռքով բռնում էյին հակառակորդին, իսկ աջով խփում և խոցում:

Թաթարները ճեղքելով գլխավոր գիծը՝ հասան մեծ իշխանի դրոշին և կտոր կտոր արին այն: Բոյար Բրենկն սպանվեց: Սակայն քիչ ժամանակից հետո պահեստապահում սպասող Բրյանսկի, Սուզդալի և Վլադիմիրի ջոկատները ճակատամարտի մտան և ստիպեցին թաթարներին նահանջել: Նրանց հարձակումը կենտրոնի վրա հետ մղվեց և մարտակարգի գլխավոր գիծը վերականգնվեց: Այստեղ անհաջողություն կրելով՝ թաթարները խիտ շարքերով անցան ձախ թևը: Ուժեղ դրոշով նրանք դեն չպրտեցին ձախ թևի գունդը: Դրանց հրամանատար իշխաններ Բելոգորսկիներն սպանվեցին, և դուռնը սկսեց արագորեն նահանջել դեպի Նեպրյադվայի կողմը: Կարծելով թե ահա հիմի իրենք բացված ճեղքով կանցնեն ուսական դորքի թիկունքը՝ թաթարները հաղթական տոնով, բարձրաձայն հռնդյունով սպանում էյին նահանջողների հետևից: Դարանում սպասող հեծյալ ջոկատն անհամբեր ձգտում էր ճակատամարտի: Սակայն փորձված զորավար Բորբոկն սպասում էր ավելի հարմար բույեյի և զսպում էր անհամբերներին: Յերբ ցերեկվա ժամի մոտ 3-ին, թաթարները հետապնդելով ձախ ձեռքի գնդին՝ չուռ յեկան և դարանք թողին իրենց թիկունքում, Բորբոկը հանկարծակի հարձակվեց նրանց վրա: Թաթարները չփոթվեցին և անկանոն ձևով փախուստի գիմեցին: Ռուսական նահանջող զորքն իրեն կարգի բերեց և անցավ հարձակման: Ծակատամարտի յեղը վերջավանսվեց: Դարանակալ գնդի և վրա հասած գլխավոր ուժի դրոշից թաթարները նահանջեցին դեպի Կարմիր բլրակը, վերադառնալով Մամայը շրջապատված բարձր աստիճանավորներով դիտում էր ճակատամարտի ընթացքը: Տեսնելով իր զորքերի պարտությունը, նա փոքրաքանակ մի ջոկատով փախավ: Ռուսական զորքերը մինչև Կրասնի Մեչ գետը 30 վերստ անդադար հետապնդեցին թաթարներին: Այսպես վերջացավ Կուլիկովյան հռչակավոր ճակատամարտը:

Ռուսական զորքերն այդ ճակատամարտում հռչակվեցին քաջությամբ և անսովոր հերոսությամբ, իսկ զինվորական պետերը խորապես մտածված ստրատեգիայով ու տակտիկայով, վերովհետև մարտի հաջողությունը ղդալիորեն կախված էր թևերը խլացիորեն և վարպետորեն ապահովելուց, պահեստի ուժի նպատակահարմար ու ճիշտ տեղադրությունից և ժամանակին նրանց մարտի հանելուց: Ռազմական գործի և ռազմական պատմության

մասնագետների գնահատություն (Գոլիցին Ս. Ն.: Մատուցակի Դ., Միխնեվիչ Ն. Գ. և ուրիշները), Կուլիկովյան ճակատամարտը XIII—XIV դարի ռուսական ռազմական արվեստի լավագույն նմուշն է: Կուլիկովյան ճակատամարտը ցույց տվեց, վեր բաց դաշտում ռուսները կարող են հաղթանակել թաթարներին:

Թաթարներին հետապնդելը դադարեց միայն յերեկոյան մոտ: Աշնանային արևն արդեն թևելել էր դեպի արևմուտք, յերբ Վլադիմիր Անդրեյևիչը կանգնելով մեծ իշխանական դրոշի մոտ՝ կարգադրեց փողհարել հալած: Այդ արյունահեղ ճակատամարտից անվնաս աղաթված զինվորներն ուրախալի, հաղթական ձայներով հավաքվում էյին Կուլիկովյան ամրոցը դաշտի վրա տարածվող հավաքակույր ձայնով: Հենց այդտեղ, Կուլիկովյան դաշտում, ունթիվ սպանվածների մեջտեղը կանգնած հաղթողները Վլադիմիր Անդրեյևիչին կոչեցին «քաջ»:

Սակայն Դիմիտրի Իվանովիչը վուչ մի տեղ չեր յերևում: Յերկար վերոնումներից հետո, վերջապես, նա գտնվեց կտրված ծառի տակ ուշադնաց պառկած: Նրա զինադրեատն ամբողջովին ծածկված էր թշնամու հարվածներից առաջացած կտրված քեներով: Մարտնչելով թաթարների դեմ՝ նա հարվածվեց նրանց դրոհի ժամանակ և զրկվելով զգացողությունից՝ յերկար ժամանակ անշարժ պառկել էր: Զինադրեատը նրան պահպանել էր վերքից: Ուշքի դալով, նա չընեց ճակատամարտի դաշտը:

Մուսլ սլաուեր ներկայացավ նրա աչքերին: Ամենուրեք, ուր նա դիտում էր, թափված էյին ռուսական սպանված զինվորների կույտեր, վերոնց մեջ տեսնում էր իրեն մոտիկ մարդկանց ղիակները: Մեղ հասած տեղեկություններով, վերոնց ստուգումը հնարավոր չէ, Կուլիկովյան դաշտում յերկու կողմերից ապանվեց մոտ 200 հազար մարդ: Ռուսական զորքը կորցրեց իր կազմի կեսը: Հսկայական այդ կորուստը խիստ մոռացեցից հաղթական զորքի հանգեալ: Կուլիկովյան ճակատամարտի մասին Ռուսաստանի տարբեր ծայրերում ստեղծված պատմությունները նկարագրում են այն վորպես ուռ ժողովրդի մեծագույն հաղթանակը, դրա հետ մեկտեղ մեծ թախիծով ու տխրությամբ են խոսում անթիվ սպանվածների մասին: «Ռուսական հողը—ասում է տարեգիրը—այդ ճակատամարտից հետո աղքատացավ հրամանատարներով, սպասավորներով և ամեն տեսակի զինվորականությամբ»:

Հաղթանակի ուրախալի լուրը տանելու համար հեծյալներ ուղարկելով բոլոր իշխանությունները և քաղաքները՝ Դիմիտրի

Ի վանդիկէն ձեռնարկեց մարտում ընկածներին թաղելու գործին: Կուլիկովյան ճակատամարտի սլառովածքը, գունեղ սլառներէն լով այդ հուղարկավորութիւնը, ասում է, վոր Դիմիտրի Իվանովին ինքն եր հաշվում սպանվածների թիւը և հրաժեշտ տալով նրանց, թախիծով ասում եր. «Ձեզ վիճակված եր ընկնել այստեղ, Դոնի և Դոնայրի միջև, Կուլիկովյան դաշտում, Նեպրյադվա գետակի վրա: Այստեղ դուք ձեր գլուխը դրիք... ոռոսական հողի համար»:

Ութ օր ոռոսական զորքը հավաքում եր սպանվածների դիակները, սակայն դարձյալ մեծ քանակութեամբ դիակներ մնացին առանց թաղելու:

Լիաւայի իշխան Յազայլոն, վոր գտնվում եր Կուլիկովյան դաշտից 30—40 վերստի վրա, յերբ իմացավ Մամայի պարտութիւնը, արագորեն հավաքեց զորքը և դնաց Լիաւա: Ոլեզ Ռյոստովին փախավ նրա հետ:

Դիմիտրի Իվանովիչի վերադարձը Մոսկւայ վերածվեց համաժողովրդական տոնի:

Բնորդին համակած ուրախութիւնը հաղթական զորքի վերադարձի ուղին հանդիսավոր յերթի վերածեց: Զանգերի հանգիսավոր զոդանջը նրանց ուղեկցեց մինչև Մոսկւա: Դիմիտրի Իվանովիչն ուղեց Մոսկւայից իսկույն ևեթ զորք ուղարկել Ռյոստովին յերկիրը՝ Ռյոստովիններին դաւաճանութեան համար պատժելու, սակայն Ռյոստովին բոյարների պատգամավորութիւնը նրան հայտնեց Ոլեզի փախուստի մասին և ուղարկեցին զայս քառասունութամեկ տարեկան ու ցանկութեան մասին՝ Մոսկւայի իշխանին հնազանդելու: Շուտով Ռյոստովին վերադարձավ նաև ինքն Ոլեզը: Կեղծավորաբար զղջալով, նա նորից ներումն ինդրեց Դիմիտրի Իվանովիչից, վորը վերադարձնելով նրան Ռյոստովին իշխանութիւնը՝ նրա հետ դաշն կնքեց:

Մամայը ջախջախված զորքի մնացորդների հետ փախավ դեպի Կաշկա գետի ափերը, վորտեղ հանդիպեց իր ախոյան Տոխտամիշին: Թաթարական յերկու բանակների ճակատամարտը վերջացավ Մամայի լիակատար ջախջախումով: Նա փախավ Կաֆա (հիմա՝ Թեոդոսիա), ուր շուտով սպանվեց:

Վսեկե Հորդայում իշխեց Տոխտամիշը, վոր Մամայի գեմ տարած իր հաղթանակի մասին լուր ուղարկեց Մոսկւայ Դիմիտրի Իվանովիչին և ոռոսական մյուս իշխաններին: Տոխտամիշի բարյացակամ ներկայացուցչութիւնը Մոսկւայում ընդունվեց մեծ հանդիսավորութեամբ և հարգանքով: Ներկայացուցչութիւնն քո-

լոր մասնակիցները հարուստ նվերներ ստացան, սակայն վոչ Դիմիտրի Իվանովիչը և վոչ ել մյուս իշխաններից վորեւէ մեկը չգնաց Վսեկե Հորդա: Հաջորդ տարին՝ 1381 թ. Տոխտամիշը Մոսկւայ ուղարկեց յերկրորդ ներկայացուցչութիւնն արքայազն Ակիտոգի գլխավորութեամբ: Յերբ այդ ներկայացուցչութիւնը Նիժնի-Նովգորոդ հասավ և իմացավ, վոր չի ընդունվի, չհամարձակվեց չարունակել ճանապարհը և վերադարձավ Սարայ: Սրանից հետո Տոխտամիշը վորոշեց ուժով վերախանգնել Մոսկւայի նախկին կախումը Վսեկե Հորդայից: Դիմիտրի Իվանովիչին նախապատրաստվելու ժամանակ չտալու համար, նա իր ջոկատներն ուղարկեց միջին Պոլուտյե և կարգադրեց՝ այնտեղ բռնել ոռոսական բոլոր վաճառականներին, վորպէսզի Մոսկւան չիմանա նրա զորքի չարժման մասին:

Ժամանակ չկորցնելով կողոպուտների համար, վորով ճանապարհին սովորաբար զբաղվում եյին թաթարական զորքերը, նա փոխադրվեց Վոլգայով և արագորեն դնաց դեպի Մոսկւա: Ռյոստովին յերկրի սահմաններում նրան դիմավորեց Ոլեզը: Լիակատար հնազանդութիւն հայտնելով Տոխտամիշին, նա թաթարական զորքը տարավ Սերպուխով, վոր անմիջապէս թալանի մատնվեց:

Տոխտամիշի հաշիվները ճիշտ դուրս յեկան: Հանկարծակիի գալով՝ Դիմիտրի Իվանովիչը չկարողացավ անմիջապէս հավաքել և Տոխտամիշի գեմ դուրս բերել անհրաժեշտ քանակութեամբ զորք: Մեկնելով Մոսկւայից՝ Դիմիտրի Իվանովիչը զորք հավաքելու համար սկզբից դնաց Պերեյասլավի, իսկ հետո Կոստրոմա:

Մոսկւան յեռանդուն պատրաստութիւն եր տեսնում մոտեցող թշնամուն հանդիպելու համար: Նետերից պաշտպանվելու համար հրակնատների (պարիսպների բարձր առամների) միջև դրված եյին հաստ տախտակներ: Հրակնատների և նրանց միջանցքներում պատրաստած տախտակապատների հետեւում հարձակումը հետ մղելու համար լիակատար պատրաստի վիճակում, մեծ կաթսաներում յեռում եր ջուրը: Յեռացող ջուր պետք ե շատ լինէր, վորովհետեւ այն լցնում եյին շրջապատողների վրա, յերբ նրանք բարձրանում եյին պատերից: Այստեղ ել, հրակնատների հետեւում դարաված եյին բաժական քանակի այլ գործիքներ—մեծ քարեր, քարադնդեր, ինքնաձիգներ: Զորքերի մի մասը զինված եր թվանքներով (հրացաններով): Կրեմլի պարիսպների վրա առաջին անգամ թնդանութներ դրվեցին: Մարտական գործիքների քանակը և վորակն ապահովում եյին Կրեմլի պարիսպների պաշտպանութիւնը:

նը և այն դարձնում անառիկ: Մարդկանց պակասն էլ չկար, վորովհետև թաթարների մոտեցման առաջին իսկ լուրից հետո մոտակա ավանների և գյուղերի բնակիչները շտապեցին իրենց ամբողջ ունեցվածքով թափվել Կրեմլի սրբախոսների հետևը:

Այն ժամանակներում շատ հաճախ, պաշարված քաղաքը դրավելու համար, գործադրվում էր նրա հրդեհումը զանազան կողմերից: Այդպիսի հրդեհում կատարելու համար պետք էր կամուրջներ կառուցել՝ քաղաքի շուրջը փորված լայն և խոր փորվածքից անցնելու համար: Մերձենալու այդ յեղանակը կոչվում էր այրելով մոտենալ: Մոսկվացիները միանգամայն իրավացիորեն յերկյուղ եյին անում, վոր Տոխտամիշը տեսնելով Կրեմլի պարիսպների անառիկությունը, կուզենա օգտվել այրելով մոտենալու յեղանակից: Այդ կանխելու համար նրանք այրեցին քաղաքամերձ բոլոր ավանները: Մոսկվայի շրջակայքում վրչ մի գերան, վոչ մի չափառ չէր մնացել, և դրանով իսկ թաթարները զրկվել եյին այրելով մոտենալու համար անհրաժեշտ փայտանյութից:

Բոլոր այդ միջոցառումներն ապահովում եյին դալիք վտանգի հաջող հետմղումը:

Թաթարների դալուց դեռ շատ առաջ շատ բոյարներ և հարուստներ ուզում եյին թողնել քաղաքը: Այդ մտադրութունն արտահայտող առաջիններից մեկը միտրոպոլիտ Կիպրիանն էր, վորից հետո դալիս եյին նրա մերձավորները:

Ամոթալի այդ փախուստը միանգամայն արդարացի վրդովմունք առաջացրեց բնակչության մեջ: Քաղաքում սկսվեց ալեկոծում: Զանգերի կանչից ամբողջ ժողովուրդը հավաքվեց հրապարակում և հակառակ բոյարների և հոգևորականության կարծիքի, վորոշեց պաշտպանել Մոսկվան և թույլ չտալ, վոր խան Տոխտամիշը դրավի այն: Քաղաքը թողնել ցանկացողների մի մասին բաց թողին: Մոսկվայի պահպանությունն անցավ իրեն ժողովրդի ձեռքը:

Պաշարելով Մոսկվան՝ Տոխտամիշը չուտով համոզվեց, վոր անհնարին է այն դրավել դուռնիով: Յերեք ու նրա զորքերը փորձում եյին մոտենալ Կրեմլի պատերին, բայց յուրաքանչյուր անգամ ստիպված եյին մեծ կորուստով նահանջել: Տեսնելով իր փորձերի անարդյունավետութունը, Տոխտամիշը դիմեց թաթարական զորավարների համար սովորական մեթոդին, այսինքն խարդախ կեղծավորության և խաբեչության, այդ նպատակի համար ոգտադործելով մի քանի նենդ դավաճանների: Նրա ուղար-

կած պատվիրակությունը հայտարարեց, վոր Տոխտամիշը չի ցանկանում ավերել Մոսկվան, վոր նա յեկել է անհնազանդության համար պատժելու վոչ թե ժողովրդին, այլ Դիմիտրի Իվանովիչին: Միակ բանը, վոր նա պահանջում է մոսկվացիներից— դա հնազանդությունն է: Իմանալով, վոր թաթարները հաճախ են դիմում խաբեբայության, մոսկվացիներն այդ հայտարարությանն անստահությամբ վերաբերվեցին: Այդ ժամանակ թաթարական պատվիրակությանն ոժանդակելու հանդես յեկան յերկու դավաճաններ—Սուլդալի իշխաններ Վասիլին և Սեմյոնը, վորոնք յերդումով հավաստիացնում եյին, թե նրանց ամբողջ ասածը զուտ ճշմարտություն է:

«Հավատացեք մեզ,—հայտարարում եյին այդ դավաճանները,—մենք ձեր քրիստոնյա իշխաններն ենք. մենք յերաշխայնում ենք, վոր դա ճշմարտություն է»:

Թաթարներից և դավաճաններից խաբված մոսկվացիները վորոշեցին բացել դարպասները և Տոխտամիշին նվերներ հրամցնել:

Հենց վոր Կրեմլի դարպասները բացվեցին, թաթարական զորքերը հարձակվեցին մոսկվացիների վրա և ջարդելով բոլորին, ովքեր ընկան ձեռքները, խուժեցին քաղաքը և սկսեցին թալանել այն: Հետո թաթարական ջոկատները ցրվեցին բոլոր քաղաքները: Այդպիսի ջոկատներից մեկը, հանդիպելով Վլադիմիր Անդրեյևիչին, վորը մեծ զորքով կանգնած էր Վոլոկի մոտ, գլխովին ջարդվեց նրա կողմից: Լուր ստանալով այդ մասին, Տոխտամիշը սկսեց նահանջել:

Վերադառնալով Մոսկվա, Դիմիտրի Իվանովիչն այն ամառյացած տեսավ: Բոլոր փողոցներում թափված եյին սպանված մոսկվացիների դիակները: Տարեգրային դրանցումներն ասում են, վոր սպանված էր մոտ 24 հազար մարդ:

Ուժասպառ յեղած, Դիմիտրի Իվանովիչն ստիպված էր ճանաչել Մոսկվայի կախումը Վոսկե Հորդայից և նորից ծանր տուրք վճարել:

Կուլիկովյան ճակատամարտի մեծ նշանակությունը դրանով բոլորովին չի նսեմանում: Զբերելով ուսա ժողովրդին վերջնական ազատագրում ոտար լծից, այնուամենայնիվ, նա հանդիսացավ շրջադարձային փուլ Մոսկվայի և Վոսկե Հորդայի հարաբերությունների միջև: Նախ և առաջ՝ նա ցրեց թաթարական զորքի անպարտելիության մասին վաղուց առաջացած, համարյա անոտիապաշտության հասած կարծիքը: Կուլիկովյան ճակատամարտը բարձրացրեց Մոսկվայի և նրա իշխանի հեղինակությունն ամ-

բողջ Հյուսիս արևելյան Ռուսիայի ժողովրդական մասնա-
ների մեջ: Առաջ անպարտելի թվացող թաթարներին հաղթող Դի-
միտրի Իվանովիչը՝ ժամանակակիցների կողմից կոչվեց Դոնսկոյ:
Կուլիկովյան ճակատամարտի հետ կապված բոլոր դեպքերը, ինչ-
պես և այդ ճակատամարտն ինքը ցույց տվին, վրա ազդեցին ինչ-
նորոգյալ թյան համար մղվող պայքարի կենտրոնը հանդիսացավ
և կարող եր հանդիսանալ միայն Մոսկվան: Նույն դեպքերը ցույց
տվին, վրա ունի ժողովրդի սկսված ազդեցին միավորումը,
ուսումնական հոգերի ֆեոդալական մասնատվածության ստորնա-
կան վերացումը և պետականության ամրապնդումը ուսումնական
ժողովրդին դարձնում էին ուժեղ, հզոր, իր ազդեցին ազատու-
թյունը պաշտպանելու պատրաստ և ընդունակ:

Այդ յերկու պրոցեսները—ազդեցին միավորում և պայքար
ազդեցին անկախության համար—սերտ կապված էին իրար հետ:
Ռուսները կրկին լծից վերջնականապես ազատագրվելու համար նախ
և առաջ անհրաժեշտ եր վերացնել ֆեոդալական մասնատվածու-
թյան բոլոր մնացորդները և ուժեղ կենտրոնացված պետականու-
թյուն ստեղծել:»

Ընկեր Ստալինը «Մարքսիզմը և ազդեցին դադութային հար-
ցը» իր կլասիկ աշխատության մեջ այդ անհրաժեշտության մա-
սին հետևյալն է ասում. «...Թուրքերի, մոնղոլների և Արևելքի
այլ ժողովուրդների արշավանքներից պաշտպանվելու շահերը
պահանջում էին անհապաղ ստեղծել արշավանքների ճնշումից
պահպանող կենտրոնացված պետությունները»¹:

Կուլիկովյան ճակատամարտից հաջորդ տարի հետո, Իվան
III-ի իշխանության որով (1462—1505 թ. թ.) Մոսկվայի իշխա-
նության ներքո, վրա վերջնականապես իրեն յենթարկեց ուսում-
կան ֆեոդալական բոլոր իշխանությունները և դադարեցրեց վո-
րեւե տուրքի վճարումը Վոսկե Հորդային, ստեղծվեց ուսումնական
ազդեցին հզոր պետություն:

Յարոսլավի և Ռոստոմի փոքր իշխանությունները հոժարա-
կամ ընդունեցին Մոսկվայի մեծ իշխանի դերի իշխանությունը:
Նրանց տիրակալության ներքո թողնվեցին միայն տոհմական հո-
ղերը: Մյուս ամբողջ տերիտորիայի տերը դարձավ Մոսկվայի
իշխանը:

Իվան III-ի թագավորության ժամանակ ֆեոդալական մեծ

Բիլան III-ը պատասխանում է խոսքի հարցին Վոսկե Հորդային
Նիկոլե Զուբովի ձևով

¹ Ստալին — Մարքսիզմը և ազդեցին դադութային հարցը, էջ 73, Կուս-
հրատ, 1937 թ.:

իշխանություններէց ինքնուրույն եյին մնացել միայն յերկուսը— Տփերինը և Ռյազանինը: Իր ինքնուրույնութիւնը պահպանել եր նաև Նովղորոդը, վոր ըստ եյության նույնպիսի ֆեոդալական պետութիւն էր, միայն այն տարբերութեամբ, վոր այստեղ իշխանութիւնը պատկանում էր վոչ թե իշխանին, այլ խոշոր ֆեոդալներին—բոյարներին և բարձր հոգեւորականութեանը:

Իր անկախութիւնն առաջինը կորցրեց Նովղորոդը: Մոսկվայի հետ յերկար պայքարէց հետո, վորի ընթացքում Նովղորոդի բոյարները շատ փորձեցին հենվել Լիտվայի ոգնութեան վրա, 1478 թ. Նովղորոդն ստիպված էր հնազանդվել և ճանաչել Մոսկվայի իշխանի տիրապետութիւնը: Վեչեն վերացվեց: Վեչեյի գանգն ուղարկվեց Մոսկվա: Բոյարական արխատկրատական նովղորոդյան հանրապետութիւնը դադարեց գոյութիւն ունենալուց:

Նովղորոդից հետո իրենց ինքնուրույնութիւնը կորցրին Տփերը և Ռյազանը:

Նովղորոդը և ֆեոդալական վերջին այդ յերկու իշխանութիւնները Մոսկվային յենթարկվելով՝ Մոսկվայի իշխանի տնօրինութեանն անցան հսկայական յերկրամասեր: Առաջ բաժնեկալվածաւոր իշխաններով չըջատաւած Մոսկվայի իշխանութիւնն սկսեց հիմա սահման ունենալ արտաքին պետութիւնների հետ: Հյուսիսում հասնելով Սպիտակ ծովը, Մոսկվայի հողերն արեւելքում տարածվում էին Ռերալից մշուս կողմը, հյուսիս-արեւմուտքում մոտեցան չվեղական հողերին, իսկ Արեւմուտքում սահմանակցում էին լեհ-լիտվական և գերմանական հողերին: Այս ամենը արմատապես փոխեց Մոսկվայի պետութեան վոչ միայն ներքին, այլ և արտաքին քաղաքականութիւնն ու դրութիւնը: Այս ժամանակից սկսած Մոսկվայի իշխաններն իրենց վրա վերցրին ամբողջ ուսական հողի պաշտպանութիւնը թշնամական հարձակումներից, այսինքն կատարեցին համազգային նշանակութիւն ունեցող խնդիր: Ազգային միավորման քաղաքականութիւնն այդ ժամանակից նույնպես բոլորովին այլ բնույթ ստացաւ: Յեթե առաջ Մոսկվայի իշխանները ձգտում էին իրենց չըջատաւոր նույնանման ֆեոդալական իշխանութիւնները «հողերը յուրացնել», ապա հիմա հարցը վերաբերում էր ուսական այն հողերի վերադարձմանը, վորոնք իրեն ժամանակին ուժով գրավել էին ոտարերկրացիները: Անցյալում դրավված այդ հողերի բնակչութիւնը չէր թաղցնում իր համակրանքը Մոսկվայի իշխանութեան հանդեպ և իր ձգտումով դեպի

Մոսկվան, վորպես ռուսական ժողովրդի ազգային միավորման կենտրոն, հեշտացրեց Մոսկվայի իշխանների առջև ծառացած նոր խնդիրները լուծումը:

Փոքր իշխանություններից շատերը, վորոնք գտնվում էին Լիտվայի տիրապետության ներքո, Վյադեմսկի, Նովոսիլսկի Ուդյոնսկի, Վորոտինսկի և Բելսկի իշխանները,—անցան ծառայության Իվան III-ի մոտ և նրան հանձնեցին իրենց հողերը:

Այս կապակցությամբ Մոսկվայի իշխանության և Լիտվայի միջև 1500 թ. բռնկված պատերազմը յերեք տարուց հետո վերջացավ հաշտությամբ, վորի համաձայն լիտվական իշխան Ալեքսանդրը ճանաչեց Մոսկվայի իշխանության իրավունքը նրան անցած բոլոր հողերի նկատմամբ: Բանակցությունների ժամանակ Ալեքսանդրն ասաց՝ թեպետ և ինքը տալիս է այդ հողերը, այնուամենայնիվ ցավալի յե նրանցից զրկվելը:

Շատ բնորոշ է Իվան III-ի պատասխանը Լիտվայի իշխանի այդ հայտարարությանը: «Իսկ ինձ—ասաց նա—մի՞թե ցավալի չե իմ հայրենական կալվածքի—ռուսական հողի համար, վորը Լիտվայի ձեռքումն է—Կիևի, Սմոլենսկի և ուրիշ քաղաքների համար»:

Իվան III-ի իշխանության ուրվ վերջնականապես վերացավ թաթարական լուծը Ռուսիայի վրայից: Դժգոհ նրանով, վոր Իվան III-ը դադարեցրեց տուրքի վճարումը, վոսկե—հորդայական խան Ահմատն 1480 թ. մեծ զորքով դուրս յեկավ Մոսկվայի դեմ:

Մոսկվայի զորքերը նրան հանդիպեցին Ուզդա գետի ափերում: Մտնելով բանակցությունների մեջ Ահմատի հետ, Իվան III-ը դրա հետ մեկտեղ համոզեց իր դաշնակցին, Ղրիմի խան Մենգլի-Գիրեյին, հարձակվելու վոսկե հորդայի մայրաքաղաք Սարայի վրա: Իմանալով այդ հարձակման մասին, Ահմատն շտապեց վերադառնալու իր տիրապետությունը:

Թաթարական լծի ծանր, մռայլ ժամանակները վերջացան:

Դեն նստելով թաթարական լուծը, Իվան III-ը միահեծանի տիտղոս ընդունեց, այսինքն թագավորի, վորն անկախ է վորեւի է այլ տիրակալից և վոչ վոքի տուրք չի վճարում:

1453 թ. թուրքերը նվաճեցին Բյուզանդիան: Թաթարական լուծը տապալելուց հետո Մոսկվայի իշխանը դարձավ միակ անկախ ուղղափառ թագավորը: Դա հնարավորություն տվեց նրա իշխանության ամրապնդմամբ շահագրգռված ամեն մեկին՝ նրան դիտել վորպես Բյուզանդիայի կայսրների հաջորդ: Իվան III-ի

ամուսնությունը Բյուզանդիայի վերջին կայսրի յեղբոր աղջկա՝ Սոֆիա Գոմինիչնա Պալեոլոգի հետ՝ ամրացնում էր այն կարծիքը, թե Մոսկվան Բյուզանդիայի հաջորդն է: Այս կապակցությամբ Իվան III-ն իր արքունիքում ձուխ հանդես կազմակերպեց, վոր հիշեցնում էր Բյուզանդիայի արքունական սովորույթները: Վորպես ժառանգություն, Իվան III-ը 1497 թ. ընդունեց բյուզանդական զինանիշը—յերկգլխանի արծիվը:

Բաժնեկալվածքային իշխանությունից Մոսկվան վերածվեց հզոր պետության, վոր դիպլոմատիական հարաբերության մեջ էր արտաքին մի շարք պետությունների հետ—Դանիայի, Հունգարիայի, Վենետիկի, Թյուրքիայի հետ և այլն:

Մարքսը «18-րդ դարի գաղտնի դիպլոմատիան» հոգիածում տվել է մոսկովյան կենտրոնացած պետության առաջացման յերկարատև պրոցեսի այդ յեղբարիակիչ մոմենտի գունեղ նկարագրությունը:

«Իր իշխանության վերջում Իվանը միանգամայն անկախ կայսր է դառնում, նրա կինն է դառնում Բյուզանդիայի վերջին կայսրի յեղբոր աղջիկը: Կազանը նրա վոտքերն է ընկել, և վոսկե հորդայի մնացորդները ձգտում են դեպի նրա արքունիքը: Նովոդոբոլը և մյուս ժողովրդակառավարչությունները հապանդեցված են: Լիտվան նվաղել է և նրա մեծ իշխանը դարձել է խաղալիք Իվանի ձեռքին: Լիտվական ասպետները հաղթված են:

Զարմացած Յեվրոպան, վոր Իվան III-ի թագավորության սկզբում հաղթի յեն յեթադրեր, թե լիտվացիները և թաթարների միջև մոսկովյան պետություն կա, թե միանգամից չլմեց իր տրեւեւյան սահմաններում հսկայական կայսրության հանկարծակի առաջացումով: Ինքը Սուլթան Բայազետը, վորի առջև դրդում էր Յեվրոպան, առաջին անգամ հորստ խոսք լսեց մոսկովացուց»:

ԲՈՎԱՆԴԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

1. Առաջին ընդհարումը թաթարների հետ	61
2. Ուլբեր Էյին թաթարները, վորանդից և ինչպես նրանք յերեւոյին ուս- տական հողի վրա	3
3. Ռուսական հողը թաթարական արշավանքից առաջ	5
4. Բառուի արշավանքը	11
5. Թաթարական լուծը	18
6. Մոսկովյան Ռուսիան 14-րդ դարի 2-րդ կեսին և Վոսկե Հորդան	23
7. Իչևան Դիմիարի Իվանովիչ Դոնսկոյը և Վոսկե Հորդան	28
8. Կուլիկովյան ճակատամարտը	34
	46

Թարգմանիչ Հ. Հարությունյան
Խմբագիր Ս. Հակոբյան
Տեխն. խմբ. Ս. Խաչատրյան
Սրբագրիչ Ա. Մանուկյան
Կոնտորի սրբագրիչ Լ. Աբովյան

Գլավիլետի լիազոր № Ն 2907, հրատ. № 735

Պատվեր № 193, արժ. 5000

Թղթի չափեր 60×92¹/₁₆ (38.400 տպ. նիշ 1 տպ. մամուլում)

4 տպ. մամուլ, 2 թերթ թուղթ.

Հանձնված և արտադրության Ց/Մ 1939 թ.

Ստորագրվել և ապագրելու Չ/Մ 1939 թ.

Գինը 1 ռ. 50 կ.

Պետհրատ—Քաղաքական գրականության հրատարակչության ապարան,
Յերևան, Ալլանիերգյան № 65

<< Ազգային գրադարան

NL0403579

94700 1 п. 50 4.

Б. В. ФЕДОРОВ

КУЛИКОВСКАЯ БИТВА

Государственное издательство воениз. литературы
Москва 1929